

Hiztegi Hirukoitza eta Diccionario de Autoridades erkatuz (II): sarreraren edukia¹

BLANCA URGELL
UPV/EHU

Abstract

An important issue in the comparison of a dictionary and its model is the structure and content of lexical entries: what type of information do they provide, and which way is it usually expressed. We already know (see Urgell 1998a) that the two dictionaries which are being discussed as examples, differ considerably from each other as far as their graphic presentation is concerned. Accordingly, we must first analyze how these divergencies affect the general structure of entries. Secondly, we will try to define the essential components of entries in the two dictionaries, that is to say, the elements which are regularly part of any of the dictionary's entries, be it a simple or a complex entry.

The main part of this paper is devoted to the supplementary information which can be found in the two dictionaries, leaving aside for the time being both entries in Spanish and definitions as well as the Basque and Latin equivalents. It thus deals with grammatical information, explanations added to definitions for words, examples and popular sayings. We will try to see what is it that Larramendi takes /does not take from the rich and bountiful dictionary of the Academy. We will also try to determine which additions were needed to accommodate the contents to its trilingual character and to the fact that it was the first Basque dictionary.

Hiztegi bat defini dezaketen ezaugarrien artean bada multzo bat sarrera barruko informazioari dagokiona: zer jasotzen den sarrera bakoitzean, eta nola. Esku artean ditugun bi hiztegiak oso ñabarrak dira alde honetatik, eta hau bereziki azpimarratzekoa da *HH*-an, ereduak baino hizkuntza bat gehiago jasotzen duenez gero: hirueleduna izan arren, ez da erdarazko sarrera-hitza eta haren euskal eta latinezko ordainak huts-hutsean jasotzen dituztenetakoa, Larramendik ezagutu zituen aurreko hiztegiak —Landucci, Etxeberri eta Harriet— bezala; ez da, labur esanda, hiztegi

(1) Lan hau J.A. Lakarrak zuzendutako UPV 033.130-HA005/98 eta J. Gorrotxategik zuzendutako PI97/49 ikerkuntza proiektuen barnean kokatzen da.

itzultzaile hutsa, itzulpenarekin batera era askotako osagarriak eskaintzen baititu. Ñabartasun honen alderdi batzuk —gehienak— gaztelaniazko eremuan aurkitu zituen: ez zen mugatu, beraz, *DAut*-eko nomenklatura (sarrera-hitzen zerrenda) kopiatzera; aitzitik, sarrerak osoki irakurri eta, buruan zeukan hiztegi egitasmoaren bahetik igaro ondoren, beharrezko edo interesgarri iruditu zitzaion guztia berera aldatu zuen, gauza asko alde batera utziaz, jakina, baina baita bere aldetik taiu bereko edo bestelako osagarriak erantsiaz ere.

Ereduarekiko erkaketaren bitartez, hortaz, honek zer eskaini zion, eta nola eta noraino baliatu zuen deskubritzen has gaitzke, baita zer erantsi behar izan zion eta, bide batez, batera eta bestera jokatzera eraman zuten zioez ere jabetzen.

Ezer baino lehenago, aurkezpen grafikoa dela eta antzemandako ezberdintasunek *HH*-ko sarrerak nola eragiten dituzten aztertuko dut, *DAut*-eko sarreren osagaiak eta haien antolakuntza *HH*-koekin erkatuz (§ 1), eta bakoitzaren sarrera kanonikoa —ohiko osagaiak osatutakoa— deskribatuko (§ 2). Ondoko ataletan, berriz, batean eta bestean diren osagai ezberdinak aztertzeari ekingo diogu: gramatikazko informazioa (§ 3), edozertariko azalpenak (§ 4), adibideak (§ 5) eta erretratuak (§ 6). Sarreraren eduki osagarrietara mugatuko naiz oraingoaz, gaztelaniazko sarrera-hitzak eta definizioak, hala nola euskarazko eta latinezko ordainak azterketatik kanpora utziaz, arreta berezia —eta azterketa oso bana— eskatzen dute eta.

Gertakari bakoitzaren maiztasuna eta hedadura neurtzen lagunduko digun corpus bat eratu dut. A letran antzemandako funtsezko ezberdintasunengatik (*Urgell 1998-1*) iruditu zait zati jakin bat —letra bakar bat, adibidez— hautatzea arriskuetsua izan zitekeela eta, horregatik, hiztegi osoko lagina lortzearen, alirizira lehenengo liburukian 6. orrialdetik eta bigarrenean 21.etik hasita, 50 orrialdero bat hautatu dut: orotara 17 orrialde oso eta 13 letra ezberdinen adibideak izango ditugu, era honetara: A (I, 6, 56 eta 106), C (I, 156 eta 206), D (I, 256), E (I, 306 eta 356), G (I, 406), I (II, 21), M (II, 71), O (II, 121), P (II, 171), R (II, 221), S (II, 271), T (II, 321) eta V (II, 371). Dena dela, behar eta ahale araber, *HH*-an zehar egindako bestelako ibilaldietan erdietsi ditudan xehetasun jakingarriak ere erabiliko ditut noizean behin.

1. Makrosarrerak vs mikrosarrerak

DAut-ek “makrosarrerak” dei ditzakegunak ditu, grafikoki hierarkizazio estu xamar baten arabera (1) adiera ezberdinak bata bestearen jarraian, (2) esapideak^{1bis} bi sailtan (lehen hitzaz beraz hasten direnak eta gero bestelako hitzez hasten direnak) alfabetikoki ordenatuta, eta (3) erretratuak alfabetikoki ordenatuta jasotzen dituztenak.

Ez da horrelakorik Larramendiren hiztegian, grafismoaren aldetik item ezberdinen artean inolako bereizkuntzarik egiten ez delako, hain zuzen, ikusi dugun bezala (*Urgell 1998-1*). Beraz, beti grafismoari begira, Larramendiren hiztegia bereizkuntzarik gabeko eta maila ezberdinetako item segida bat da, “makrosarrera” “mikrosarreratan” zeharo barreiatuta geratzen delarik.

(1bis) Oraingoaz “esapide” hitza adiera ez tekniko batean erabiliko dut, benetako esapideak zein egun “kolokazioak” deritzenak barruan hartuaz.

Honi gaineratu behar zaio alfabeto hurrenkerari jarraitzeko *HH*-an dagoen malgutasuna. Alde batetik, mikrosarrera direlako horiekin jadanik hausten da hurrenkerara, besterik gabe, jatorrizko makrosarreraren osagaiak (esapideak, erretrauak, etab.) hasiera ezberdinekoak diren oro. Bestetik, hitzak familiak eta familien barruan adieraka biltzeko joeragatik, baita bestelako arrazoiengatik ere (grafi aldaketak, etab.) hurrenkerak kolokan geratzen da sarri. Labur bilduz, esan daiteke *HH*-ko mikrosarreak, barriatuak izateaz gainera oso mugikorrek direla, agertuko diren lekua alfabetoaren hurrenkeraren baino hiztegitgilearen behar eta asmoen arabera baita, eta haren edo inprimatzailearen hutsek erraz eragin dezaketena.

Impresio hori areagotu daiteke gauzei gertuagotik begiratuaz: izan ere, *DAut*-ek gordetzen duen esapideen arteko alfabeto hurrenkerak estua, sarritan hautsita agertzen da *HH*-an; ondoko adibidean aurrez aurre jarri ditut hiztegi bietan agertzen diren *pie* hitzaren esapideak,² *DAut*-en dagoen ordenaren arabera; zenbakiek *HH*-an daukaten ordena, batzuetan ezberdina, adierazten dute:

PIE DE ALTAR.	1 Pié de Altar.
PIE DE AMIGO.	2 Pié de amigo.
PIE DE GALLINA.	3 Pié de gallina.
PIE DE GALLO.	4 Pié de gallo.
PIE DE LIEBRE.	5 Pié de liebre.
A los <i>pies</i> de V.m.	6 A los pies de v.m.
Al <i>pié</i> .	7 Al pié de un roble, &c.
Al <i>pié</i> .	8 Al pié de, casi.
Al <i>pié</i> de la letra.	13 Al pié de la letra.
A <i>pié</i> .	9 A pié.
A <i>pié</i> enxuto.	10 A pié enxuto.
A <i>pié</i> firme.	11 A pié firme
A <i>pié</i> quedo.	15 A pié quedo.
En <i>pié</i> .	12 En pié, de pies.
En un <i>pié</i> de tierra.	14 En un pié de tierra.
Irse por <i>pies</i> .	16 Irse por pies.
Poner <i>pies</i> en pared.	17 Poner pies en la pared.
Poner <i>pies</i> en polvorosa.	18 Poner pies en polvorosa.

Larramendik hurrenkerari jartzen zion arreta eskasa oraindik hobeto antzematen da esapideen artean berak erantsitako zerbait agertzen denean, eta esan gabe doa grafi aldaketek ere ez dutela esapidea lekuz zertan aldatu:

PIEDRA	Piedra, <i>arria</i> .
	Piedra cenizal...
PIEDRA.	Piedra, granizo...
PIEDRA DE AMOLAR.	Piedra de amolar...
PIEDRA DEL AGUILA.	Piedra de el águila...
PIEDRA DE TOQUE.	Piedra de el toque...

(2) Larramendik hartu dituen item-ak bakarrik jasoko ditut; Urgell 1999-1-n aurki daitezke *DAut*-en orokorki ez eze makrosarreraren maila guztietan ere egin zuen inausketari buruzko xehetasunak.

PIEDRA INFERNAL.	Piedra infernal...
PIEDRA PHILOSOPHAL.	Piedra Filosofal...
PIEDRA POMEZ.	Piedra pómez...
PIEDRA PRECIOSA.	Piedra preciosa...
_____	Piedra de molino...
_____	Piedra de el saque en el juego de la pelota a mano...
A <i>pedra</i> y lodo.	A piedra y lodo.

2. Sarrera bakunak

HH-aren sarrera arrunta, bere izenak eta izanak eskatzen duen bezala, "GAZTELANIA, EUSKARA. LATINA" da, alegia, (1) erdarazko *input*-a, (2) euskarazko ordaina(k) eta (3) latinezko ordaina(k), ordena honetan. Adibidez:

Mañoso, el que tiene maña, industria, *trebea*, *cintzoa*. Lat. Habilis, dexter.
 Océano, *itsasoa*. Lat. Oceanus.
 Sanar, *sendatu*, *osatu*, *gueritu*, *erutsitu*. Lat. Sanare, sanum facere.
 Vertedero, vertedor, *isurteguia*. Lat. Locus quo aqua effunditur.

Gure corpusean honelakoak 658 dira (% 73'8).

DAut-en sarrera arruntak, ordea, askoz eduki berezi gehiago dauka: "HITZA. G.K. AZALPENA. LATINA. ADIBIDEA(K)", hots, (1) *input*-a, (2) gramatika-kategoria laburduraz adierazia, (3) azalpena edo definizioa, (4) latinezko ordaina(k) eta (5) liburuetatik ateratako adibideak; esate baterako:

ARVEJAL. s.m. Sítio donde se siembran y nacen muchas arvéjas. Lat. *Locus ervilia satus*. GRAC. Mor.fol.143. El vicio de criar caballos no quiere *arve-jáles*, sino eras fertilissimas.

Bi hiztegien artean dagoen ezberdintasun hau erabat espero izatekoa zen: "The more languages included, the more difficult the problems become" (Landau 1989: 10). Eskuarki, hizkuntza bat baino gehiago hartzen dituzten hiztegiek bakunagoak izateko joera dute. Zer esanik ez, bitik gora hartzen dituztenetan. Adibidez, "Sbarbi-Urquijo" deitu hiztegia, laueleduna, Larramendirena baino oraindik bakunagoa da, eta normalean hizkuntza bakoitzeko ordain bakarra, bi asko jota, jasotzen du, era honetara:

tabala: tympeum, l; tambor, c; tambour, fr.

tabere: postpos praeter quam quod, l; tras que, tras de, c; autre que, fr.

Ez da honelakoa Larramendiren hiztegia, ez eta bere gaztelaniazko eredu ere. Gorago aurkeztu ditudan sarrera kanoniko haietan jasotzen dena gutxieneko informazioa da, baina batean zein bestean gehiago agertzen da sarritan. Honela deskribatu zuen Larramendik berak (1745: liv): "He puesto en los lugares y voces correspondientes, para suplir lo que en esto falta al Arte, muchissimos irregulares, que con mas frecuencia tienen uso en el Lenguage comun; muchos refranes, frases y modos de hablar". Beraz, aditz trinkoak, atsotitzak, esaerak eta esapideak itxaron ditzakegu gutxienez, baita horiexen ondoan aipatzen dituen etimologi ospetsuak ere,

jakina. Ondoko ataletan bere esan hori zertan gauzaten den, ereduak eskaintzen ziona nola erabili zuen eta bere aldetik zer erantsi zuen aztertzen saiatuko naiz.

3. Gramatikazko informazioa

Akademiak zenbait urte beranduago gramatika bat argitaratuko zuen. Larramendik, bere aldetik, urteak ziren kalean zuela. Bataren eta bestearen hiztegiaren agerpen diren era honetako berriak ez dira, nolana ere, ez gutxi ez hala-holakoak. *HH*-ak oro har arreata gutxi jartzen die gaztelaniaren gorabehera gramatikalei, baina euskal gramatikazko osagarri mamitsu bat jasotzen du bere baitan, hiztegiaren eta gramatikaren arteko loturaren lekuko eta ondorio. Inondik ere, hiztegiaren informazioa bildu beharko da inoiz, Larramendiren ekarpen gramatikala bere osoan neurtuko bada.³

3.1. Gramatika kategoriak

DAut-ek, sarrera kanonikoaren aurkezpenean ikusi bezala, sarrera guztietan laburdura sistema trinko baten bidez hitzaren kategoria eta are beste informazio batzuk (izenkien generoa, adizkien portaera sintaktikoa, etab.) eskaintzen ditu; hona hemen hasieran ematen duen laburduren zerrenda:

S.m. = "Nombre substantivo masculino", S.f. = "Nombre substantivo femenino", S.amb. = "Nombre substantivo ambiguo", "Adj. = "Nombre adjetivo", "Adj. de una term. = "Adjetivo de una terminación", Pron. = "Pronombre", V.a. = "Verbo activo", V.n. = "Verbo neutro", V.imp. = "Verbo impersonal", V.r. = "Verbo recíproco", Part.act. = "Participio activo", Part.pas. = "Participio passivo", Prep. = "Preposición", Adv. = "Adverbio", Interj. = "Interjección", Conj. = "Conjunción" (*DAut* 1726: lxxx).

Laburdura hauetatik, edo ordezkatzeko dutenetik, ezer gutxi geratu da *HH*-an. Egon badaude batzuk baina, batetik, formaz aldakorrak dira, inoiz hitza osorik emateraino iritsiaz;⁴ eta, bestetik, *HH*-an zeregin zeharo ezberdina daukate gehienetan: adieren arteko bereizketa egiteko erabiltzen dituen baliabideetatik bat baino ez dira, eta ez inondik ere ohikoena.⁵ Ezaugarri biok iragartzen duten bazterreko papera baino ez du betetzen gure corpusean, bost ale soilekin:

"Defensivo, va, adjetiv." vs "Defensivo, por *defensa*".
 "Guay, interjeccion, lo mismo que *ay*..."
 "Interrogatorio, subst." vs "Interrogatorio, adjet."
 "Intestino, adjet." vs "Intestino, tripas".

(3) Orain arteko hurbilketa bakanek, zatikazkoak —Alberdi 1989, deklinabidez— zein orokorrak —Oiharçabal 1992, Larramendiren aurreko euskal gramatikagintzaz; Gómez 1992, Europako gramatikagintza tradizioak Larramendiren gramatika utzi dituen aztarnez— izan, denek *Imposible Vencido* bakarrik hartzen dute aintzar.

(4) Ikusiko ditugun adibideen arabera, badirudi hiztegiaren bukaeran laburdurak utzi eta osorik emateko joera izan zuela.

(5) Honetaz ik. Urgell 1999-1: § 4.1.

Han-hemen aurkitutako beste adibide batzuek halakoen betebeharrak nagusia adiera bereizketara delako egiaztatzen dute:

- “Bien, adverbio” vs “Bien, el bien”.
- “Colorido, subst.” [vs ematen ez duen partizipioa].
- “Conventual, adjetivo” vs “Conventual” (cf. *DAut*: “...el Religioso que reside...”).
- “O, interjección” vs “O, conjunción”.
- “Panegyrico, substantivo” vs “Panegyrico, adjetivo”.
- “Peinado, substantivo” vs “Peinado” (partizipioa).
- “Plano, substantivo” vs “Plano, adjetivo”.
- “Poco, adverbio” vs “Poco” (adjektiboa).

3.2. Maskulino / femeninoa

DAut-ek adjektibo eta partizipioetan forma maskulinoa buruan eta ondoren femeninoa ordezkatzeko duen bukaera jartzen ditu beti:

ABONANZADO, DA.	COBDICIOSO, SA.
ABONADO, DA.	COCCINEO, NEA.
ALEVOSO, SA.	

Honelako bereizkuntzarik ez dagoenean, laburdura batez baliatzen da:

COBARDE. adj. de una term.
DEFENSABLE. adj. de una term.

Izenetan, genero bereizkuntza “s.m.” eta “s.f.” bidez markatzen du, goiko laburdura bilduman ikus daitekeen bezala.

Larramendik, berriz, ez du honelako informaziorik jasotako ohi. Gaurko begiz begiratuta —zilegi bekito unetxo batez *politesse* kontuak alde batera uztea—⁶ normala eman lezake, euskal hiztegi bat egitea xede, genero kontuak aipatu ere ez egitea: ezen alferrikakoa da erabat, euskarazko ordainetan inolako erantzunik izango ez duenez gero. Haatik, XVII-XVIII. mendeetan ez zen inolaz ere hain nabarmena, eta ez egitea Larramendiren berrikuntzatzat jo behar dugu.

Urteren hiztegiaren bitxitasunetatik bat, *ema*- aurrizkia daukaten hitzak dira,⁷ erdarazko mask./fem. bereizkuntza jasotzeko nahiak eraginda, zalantzarik gabe:

- ema balesaltçáillea* eta *emabaleaçálea* <-calea> “cetaria” vs *balea saltçáillea* eta *balea çalea* “cetarius” (IV, 450).
- emacaççaróta* “circulatrix” vs *caççaróta* “circulator” (V, 51-52).

(6) Gaurko hiztegi elebidunetan (aurrean daukadan Elhuyar 1996, adibidez) izenkietan femeninoa ere adierazten da, bai euskara-gaztelania zatian bai gaztelania-euskararen, *DAut*-en sistemaren antzera (*capitán*, *-ana* edo *catódico*, *-a*), baina ez da gaztelaniazko izenen genero gramatikala aipatzen: argi dago xedea ez dela gaztelania erakustea.

(7) Ik. Urkizu 1989: I, 117. Ematen dituen adibideetan, oharkabeen agian, testuinguru horretan egon beharko ez litzatekeen *emasabela* “alvus”, oso ezaguna eta hedatua (cf. *OEH*, s.v.), itzuri zaio. Esan beharrik ez dago, hiztegiaren “berregituran” (Urkizu *ib.* 210-211) agertzen diren *emagin*, *emagura*, *ematu*, etabarren taldekoa dela, eta Urtek *ema*- aurrizkiaren egiten duen erabilera berriarekin inolako zerikusirik ez duela. Bestalde, hobeto aztertu beharko litzateke *ema*- aurrizkiaren eta *-sa* atzizkiaren banaketa hiztegi honetan (ik. Urkizu *ib.* 114), dirudienez zeharo konplementarioa.

Oso antzekoa da Landucciren hiztegiko aterabidea:

andra lagunçallea “ayudadora” vs *lagunçallea* <-callea> “ayudador” (230r).

andra oquina “amassadera”⁸ vs *guiçon oquina* “amassador” (233r).

andra dançaria “bayladera” vs *dançaria* “baylador” (239r).

Harrieten kasua doi bat ezberdina da, zeren eta “francez hitzçunça ikhasi nahi dutenen faboretan” egindako gramatika izanik, euskara-frantsesa hiztegian —baina ez alderantzizkoan— frantsesezko ordainen aldamenean “f.” eta “m.” laburdurez hitzaren generoa jasotzea normala eta are beharrezkoa baita, noski. Haatik, honek ere badu bitxitasun bat, alegia, adjektiboetan euskal sarrera-burua errepikatuta agertzea, erdal ordainaren genero bereizkuntzaren eraginez:

adisquidea, *ami*, m. ahalguetia, *honteux*, m.

adisquidea, *amie*, f. ahalguetia, *honteuse*, f.

bastarta, *batard*, m.

bastarta, *batarde*, f.

Larramendik bestek baino euskarari buruzko hausnarketa gehixeago egin zuela erakusten digu generoa zela eta hartu zuen erabakiarekin: izan ere, gramatikan bost orrialde oso eman zituen genero bereizkuntza izenkietan arrazoiaren arabera zergatik ez den beharrezkoa demostrazeko (Larramendi 1729: 250-255). Alabaina, ulertu behar da teorikoki halako zerbait aldeztetik eta praktika lexikografikoan gauzatzera urrats handi bat eman behar dela: euskal lexikografia erredundantziaren munduan murgilduta zegoen oraindik —gaztelaniazko infinitiboak eta partizipioak zein bere aldetik itzuli beharra, adibidez—, eta *DAut*-ek maskulinoa eta femeninoa sarrera bakarrean emateak nahikotxo lagundu bide zion *ema balesaltzaileak* eta *andra lagunzaileak* saihesten.

Dena dela, inoiz edo behin ereduco femeninoak itzuri zaizkio, nahiz behin ere euskal ordainetan eraginik izan gabe; corpusean bi baino ez ditut aurkitu, biak orrialde berean:

Defensivo, *va* < DEFENSIVO, VA.

Definitivo, *va* < DEFINITIVO, VA.

Erants bekizkie corpusetik kanpo atzeman ditudan hurrengoak ere:

“Buscon, buscona, *muscaria*, *billaria*. Lat. Quaerens, inquirens” + “Buscon, na, quien hurta rateramente, y estafa con arte” < BUSCON, NA “En lo literal vale la Persona que busca; pero en este significado no tiene uso, y solamente se toma por la que hurta rateramente, o usa con malicia y arte de sacaliñas para estafar”.

“Camarera, camarero,⁹ *gambararia*, *gambarazaya*, *guelazaya*. Lat. Cubicularia, cubicularius” < CAMARERA + CAMARERO.

(8) Berriemailearen gaizki ulertua badirudi ere, ez da hala: cf. Nebrixa “amassador de pan, *pistor-oris*” eta “amassadera de pan, *pistris*, *-icis*”.

(9) Jatorrizkoan *camarero* letra etzanaz agertzen bada ere, nabarmena da, batez ere lat. *cubicularia*, *cubicularius* argigarriari begiratu ez gero, ez dela euskal ordaina, gaztelaniazko hitza baizik, ezohiko mugagabeak ere suposaraz zezakeen bezala. Hizka jokatzeko duenez gero, ez da harrigarria *OEH*-ak (s.v.), honetaz ohartu gabe, Larramendik euskaraz *kamarero* dakarrela jasotzea.

“Camarera, ro, mayor, *gambarari nagusia*. Lat. Reginae cubicularia, regius cubicularius” < CAMARERA MAYOR + CAMARERO MAYOR.

“Cantador, ra, véase *Cantor*” + “Cantor, *cantaria, otsastaria*. Lat. Cantator, vel cantatrix” < CANTADOR + CANTOR, RA.¹⁰

Panadero, ra < PANADERO, RA.

Paniego, ga < PANIEGO, GA.

Papandujo, ja < PAPANDUJO, JA.

3.3. Gramatikazko azalpenak

DAut-ek, aipatutako marka sistematiko horietaz gain, batzuetan bestelako informazioa eskaintzen du “azalpena” deitu dudan atalean. Izan ere, hori egiteko asmoa lehenengo egitasmotik ageri da: “En los Verbos que huvieren irregulares algunos tiempos o Personas, &c. se debe advertir: como en *Traber, Traxe, en Andar, Anduve, &c.* y lo anómalo que huviere en otros Verbos y Nombres” (*DAut* 1726: xv). Aztertutako corpusean hiru eratako berriak aurkitu ditut: (1) izenei buruz: “usado regularmente en plural” (s.v. *assensios*); (2) aditzei buruz: “generalmente se usa con la partícula *se*” (s.v. *assentar*), “Usase mui frecuentemente como verbo recíproco” (s.v. *maravillar*); eta (3) aditzen forma irregularrei buruz,¹¹ bi eratara: “En algunas Personas de los tiempos presentes recibe *i* antes de la *e*: como Yo me assiento, tu te assientas, &c.” (s.v. *assentar*; ik. *assentir, asserrar, etab.*) edo “Tiene la anomalía de mudar la *o* en *ue* en algunas personas de los tiempos presentes: como yo cuezo, cuece tu, &c.” (s.v. *cocer*), “Este verbo tiene la anomalía de los acabados en *car*” (s.v. *cocar*).

HH-an ez dago atal honetan aurrekoetan baino interes gehiago gaztelaniaren gramatikaz. Corpusean, honi dagokionez, iruzkin bakar bat kausitu dut: “Obstante, se usa con la negacion, *no obstante...*” < “OBSTANTE. (...) que solo tiene uso en la phrase No obstante...”. Handik kanpo, proposatutako euskal ordainaren eta erdal aditzaren erregimenen artean dagoen ezberdintasuna markatzen duen ohar bat ere badugu: “El castellano saber es impersonal en este sentido [“saber la comida...”], y el Bascuence *miuquitu* es activo” (s.v. *saber*).

Euskararen aldetik, ordea, oso arlo garatua da Larramendiren hiztegian. Azpimarratzekoa da *HH*-an agertzen den informazioa maizenik berria dela, hots, gramatikan ez dagoena edo gramatikan dagoena baino zehatzagoa. Zalantzarik gabe, hiztegia gramatikaren eranskin ez eze osagarritzat hartu zuen.

3.3.1. Aditzak nola joka

Hauxe da *HH*-ko gramatikazko ohar gehienen gaia. Hiru bidez baliatzen da Larramendi irakurleari hau zehazteko:

(10) Sarrera honetakoa interesgarria da, zeren eta *DAut*-ek (s.v. *cantor, ra*) latinez *Cantor*, vel *Cantator*, hots, maskulinoa bakarrik eskaintzen baitu eta, beraz, Larramendik osatu baitu latinezko femeninoa, gaztelaniaz bukaera femeninoa jarri ez badu ere.

(11) Hau ez da batere ohikoa, batez ere geroko hiztegiatan. Ik. honi buruzko iruzkina Lázaro Carreter 1981: 104n.

1) Adibideen bitartez:

Abonar, dar por bueno, *ontzatú, ontzát emán*. (...). Le abonó en cuentas aquel dinero, *ontzatu cion cóntuetan diru burá, ontzat artu cion*.

Abordar una Nave a otra (...), *ertzatu*. Se han abordado, *ertzatu dirade*.

Aborrecer, *gorrotatu, gaitzetsi, biguindu, gorrotoa, gaitzerizcoa, gaitziriztea izan, iduqui*. (...) Me aborreces, te aborrezco, *gorrotatzen nazu, gorrotatzen zaitut; gaitzesten nazu, gaitzesten zaitut*. Item *górrotoa, gaitzerizcoa, gaitziriztea didazu, gorrotoa, gaitzerizcoa, gaitziriztea dizut*.

(Ponersele a uno algo en la) cabeza, *bururatu, buruan jarri, buruac eman, burutaciñoac emon*.

(Púsosele en la) cabeza, *bururatu zayo, buruac eman dio*.

2) Laguntzaileak erantsiaz:

Assentir, *nayeratu, guraeratu, naiz, cera, da*.

Temer, *bildur, beldur naiz, cera, da, &c.*

3) Ageriko oharraz:

NOTA.

Nazcatu, nagatu significa mover la ofension y aborrecimiento, y esso lo haze el objeto; y por esso para dezir que abomino el pecado, no diré *nazcatzen det pecatua*, sino *nazcatzen nau pecatuác*; abomino la porqueria, *nascatzen nau urdaqueriac*. Tambien dezimos bien en la passiva, *nazcatzen naiz pecatuáz, urdaqueriaz...* (s.v. *abominar*).

Embarcar, *embarcatu, itsasgoitu, onciratu*.

Embarcarse, *embarcatu, itsasgoitu, &c.* con las terminaciones de el neutro.

Sanar, *sendatu, osatu, gueritu, erutsitu*.

Sanar, cobrar la salud, *sendatu, &c.* con las terminaciones de el neutro.

Templar apetitos, &c. *gogurritu, goguirotu, templatu*.

Templarse, *gogurritu, goguirotu*, y las terminaciones de el neutro.

Adibide bidezko sistemak batez ere A letrako gertakari dela dirudi: edozertariko aditzen jokia azaltzeko balio du baina, arrazoiren bategatik, une batetik aurrera halako zehaztasunak beti emateari utzi zion;¹² honen ordez, era bateko aditzak bakarrik markatzeari ekin zion, eta termino markatuak aditz iragangaitzak izan ohi dira: berez iragangaitzak direnetan laguntzailea erabiltzen duen bitartean, ageriko oharra erabilerara iragankor eta iragangaitza —“aktiboa” eta “pasiboa” Larramendiren terminologian—, biak dauzkaten aditzetan baliatzen du.

Corpusean birritan baino ez dira aurkitzen iragankorra eta iragangaitza biak sarrera-buruan, jokia irakurlearen eskuetan utziaz: “Evadir, evadirse” eta “Internar, internarse”.

(12) Aurreneko lanean (Urgell 1998-1) jadanik ikusi dugu A letra berezia dela neurri batean, bai alfabetatzean, baita sarreraren luzeran ere: adibideen kontu honek azal dezake, aldez bederen, sarreraren luzera handiagoa.

3.3.2. *Aditz trinkoak*

Aditz trinkoak, Larramendik “irregular” deitzen zituen haiek, bere gramatikako 232-240. orrialdeetan azalduta agertzen dira, paradigma zenbaitekin. Hantxe zioen “No pongo mas irregulares por evitar prolixidad, y por la misma razón dexo de poner algunas observaciones” (Larramendi 1729: 240). Hiztegirako gorde bide zituen xehe-tasunok. Izan ere, jadanik hitzaurrean iragarri zuen, aipatu dugun bezala: “He puesto en los lugares y voces correspondientes, para suplir lo que en esto falta al Arte, muchissimos irregulares...” (Larramendi 1745: liv).

Gainbegirada batez, badirudi batetik besterako aldea honako puntuotan datzala:

1) Gramatikan eman zituen paradigma eskematikoak denbora, aspektu eta pertsona guztietan osatzen saiatu zen. Honen barruan aipamen berezia merezi dute NOR barneratzen duten adizkiek; erka ditzagun, adibide ttiki bat ematearren, *egon* aditzaren bietako paradigmak NOR *ni* denean:¹³

1729	1745
nágoa	nagoca
néngocan	nengocan
nágoacac, nágoacan	—
nágotzu	nagotzu
	nengotzun
nágotzute	nagotzute
	nagocate
	nengocaten

2) Aldaerak —puntuozkoak zein orokorrak, beste euskalkietakoak zein gizpuzkeraren barrukoak— eskaintzen ditu, gehienetan lehenengo aldiz. Adibidez, *ekarri* aditzaren NOR pluraleko adizkiak hauek dira:

1729	1745	1729	1745
dácartzit	dacartzit	dácartzigu	dacartzigu
	dacazt		dacaizcu
	dacardaz		dacarguz
	dacazquit		
dácartzic, in	dacartzic, in	dácartzizute	dacartzizute
			dacaitzute
			dacarzuez
dácartzi	dacartzi <-tiz>	dácartzite	dacartzite
	dacaz		dacazte
	dacazqui		dacaze
dácartzitzu	—[oharkabeen janda]		
	dacaitzu		
	dacarzuz		
	dacazquitzu		

(13) Gogoan izan behar da, *HH*-an *egoqui* aditza tartean sartzen duela, eta hari dagozkion paradigmak lehen lekuan ematen; hortik dator *biri*-renak ez jaso izana.

3) Bateko eta besteko adizkiak ez dira nahitaz berberak.¹⁴ Eta aldaketa gehienak, dirudenez, pluraleko formetan (*zu* barne) gertatzen dira. Jar dezadan adibide pare bat (*egon*-etik bata eta *irakin*-etik bestea), adizkiak pertsonaka antolatuta eta ezberdinak izarraz markatuaz:

1729	1745
nágo	nago
ágo	ago
zágoz, záude	zagoz, zaude
dágo	dago
gágoz, gáude	gagoz, gaude
*zágoze, záute	zaute, *zaudete
dágoz, dáude	dagoz, daude
néngoan	nengoan
*égoan	*engoan
*cégozan, céunden	*cengozan, ceunden
cégoan	*egoan, cegoan
*guégozan, guéunden	*guengozan, gueunden
*cégozaen, céundetén	*cengozaten, *ceunten, ceundetén
*cégozten, ceuden	*cegozan, ceuden
níraquien	niraquien
*círaqizun	*ceniraquien
círaquien	ciraquien
*guíraqigun	*gueniraquien
*ciraquizuten	*ceniraquiten
ciraquiten	ciraquiten

4) Zenbaitetan gramatikan emandakoari aski zeritzon. Dakidalarik, hau *etorri*-rekin (“Véanse así los absolutos como los transitivos en el Arte, donde están a la larga”, Larramendi 1745: II, 367) eta *izan*-ekin (“Véanse sus irregulares en el Arte”, *ib.* 285) bakarrik gertatzen da.

5) Hutsuneak aitortu ohi ditu:

No pongo las terminaciones relativas [*ikusi*-renak] por no tenerlas muy presentes ni averiguadas (Larramendi 1745: II, 369).

El verbo *irozo*, aguantar, tenía o tiene sus irregulares, y se colige de este modo de hablar, *daguienac darizola*, el que lo hiziere, que lo aguante y sufra, pero no los tengo presentes (*ib.* I, 41).

6) Talde handi bat lehendabizikoz agertzen da. Hona hemen batean edota bestean agertzen direnen behin-behineko zerrenda, inoren lana erraztuko duelakoan eskainia:

(14) Ez dago esan beharrik, hau ondoko idazle eta gramatikagileengan aztertu beharko litzatekeela, alegia, Larramendik honetan ere eragina izatekotan, nondik gehiago: gramatikatik ala hiztegitik?

- *EDUN: 1745: II, 323.
 EGIN: 1745: I, 410-417.
 EGOKI: 1745: I, 350-352 eta II, 166.
 EGON: 1729: 244; 1745: I, 350-352.
 EKARRI: 1729: 236-238; 1745: II, 338-341.
 ENTZUN: 1745: II, 124.
 ERABILLI: 1729: 241-242; 1745: I, 73-75 eta II, 102-105.
 ERAMAN eta EROAN: 1729: 238 eta 240; 1745: II, 48-53.
 ERAUNSI: 1745: II, 54.
 ERAUSI: 1729: 248-249; 1745: I, 409-410.
 ERITZI: 1729: 246-247; 1745: II, 47 eta 144.
 ERRAN eta ESAN: 1745: I, 254.
 ETORRI: 1729: 168-195; 1745: II, 367.
 ETZAN: 1745: I, 24 eta 303.
 EUKI EDO IDUKI: 1729: 234-236; 1745: II, 323.
 EZAGUTU: 1745: I, 222.
 IBILLI: 1729: 245; 1745: I, 72-73 eta 75-76.
 IDURI: 1729: 246; 1745: II, 144.
 IKUSI: 1745: II, 368-369.
 INOTSI: 1745: II, 54.
 *-IO-: 1745: I, 254.
 IRAKIN: 1729: 247; 1745: I, 424.
 IRAUN: 1729: 248; 1745: I, 302.
 IROZO: 1745: I, 41.
 ITXEKI: 1745: II, 155.
 IZEKI: 1745: I, 94.
 JAKIN: 1729: 242-243; 1745: II, 265.
 JARDUN: 1745: I, 76.
 JARIO: 1729: 247; 1745: II, 65-66.
 JARRAI: 1745: II, 278-279.
 JOAN: 1729: 245-246; 1745: II, 23-24.
 UTZI: 1745: I, 289.

Zerrendan salbuespen batzuk ageri diren arren, oro har paradigmak hiztegian behin baino ez ditu jarri ohi; hortaz, dauden lekura igortzen duten deiak sarritan aurkitzen ditugu:

Véanse en el verbo *parecer* los irregulares de el *irudin*, que sirven comúnmente (s.v. *asemejarse*).

Sangrar, arrojar sangre, *odola jario*, con los irregulares *dariot*, *dariozu*, *dario*, &c. que se pueden ver en la voz manar.

batzuetan jakintzat ematen badu ere: "Assentar bien o mal alguna cosa a alguno, *egoqui*, con los irregulares *dagoquit*, &c."

7) Larramendik trinkoak irregulartzat izan zituen arren, inoiz haien erabilera hitz berrietara hedatzeko gomendatzen du:¹⁵

Deducir, *becarri*, *bejeistu*. (...). Este verbo *becarri* admite los irregulares de *ecarri*, que se pueden [ver] en la voz *traer*: v.g. *bedacart*, *bedacarzu*, &c. lo deduzco, lo deduces.

(15) Ustekabean idorotako adibidea da; ez dakit, beraz, gomendioak norainoko eragina izan zuen.

3.3.3. *Bestelako oharrak*

Gure corpusean, han-hemen, era askotako oharrak dakuskigu, gehienak morfo-sintaktikoak; hona hemen direnak:

Assí que, denotando tiempo, se haze con la terminación verbal correspondiente al *desde que*, véase; y también *quando*, que es *anean...*

(Al) cabo, al cabo de, lo mismo que después de, *buruan*, *ondoan*, pospuesto al genitivo precedente, al cabo de dos días, *egun biren buruan*. Item *ezquero*, con nominativo precedente, *egun bi ezquero*.

(En una) ocasión, en cierta ocasión, *bein batean*, *mugaldi batean*. En otra ocasión, *beste batean*. Siendo futuro el verbo, *urrengoan*.

No obstante, siguiéndose plural, *eztirálá ansi*; no obstante las fuerzas y costumbres, *eztiradelá ansi indar ta oitura guciac*.

Pie, tronco u árbol, *zutondoa*, *zucitza*. (...) Item *ondoa*, pospuesto al nombre de el árbol, como *sagarrondoa*.

Azkenean geratuko gara zertxobait.^{15bis} Gramatikan bada atal bat ("Formación de los nombres substantivos y adjetivos", Larramendi 1729: 264-268) eratorpenari buruz, eta bertan atzizki zenbaiten kontu ematen da. Hiztegian, ordea, hauei buruzko oharrak ez dira falta, bai zein eratako atzizkiak diren, bai erroari nola eransten zaizkion erakusteko eginak. Gehienak, oker ez banago, etimologietan aurkitzen dira; hona adibide bana:

Algarada, grita y vozería, es voz puramente Bascongada, de *algara*, grito, y la terminación *da*, y significa el modo de la acción. Lat. Vociferatio.

Baxío, viene de el Bascuence *beajo*, que significa dar o tocar en lo baxo, de *bea* y *jo*. *Bea*, *pea*. *Bea*, quando lo baxo no se contrahe a alguna cosa; *pea*, quando viene contrahido y se pospone.

Baina ez etimologietan bakarrik:

Capaz de hazerse, decirse, &c. *quizuna* pospuesto al infinitivo, *eguinquizuna*, *esanquizuna*, &c. (I, 171).

Esta preposición *con* haze parte de muchas voces compuestas, y sus simples quedan puestas hasta aquí y se pondrán en otras letras. En esta composición la voz *con* significa por lo común junta, simultad con otro en la acción, calidad y oficio, &c. Esta simultad la explica el Bascuence con las voces pospuestas *quideá*, *quida*, v.g. *aitaquidea*, compadre, *amaquidea*, comadre; *aitaquidatu*, hazerse compadre; y assí en las demás voces (I, 216).

NOTA.

Zaya y *zaina* vienen comunmente en composición y pospuestos, como *mas-tizaya*, *mastizaina*, guarda viñas, *irurazaya*, guarda riberas, y por esso

(15 bis) Hizpide eman didan adibidekoa, hala nola beherago azalduko diren zenbaitetakoak ere, ez dira benetako atzizkiak, jakina, antzeratsu dabiltzan posposizioak-eta baizik (cf. Azkarate 1991: 103-107). Halaz ere, ez dirudi maila honetan bereizkuntza esanguratsua denik.

al Pastor, que es guarda de el ganado, *arzaya*, al arriero, *mandazaya*, &c. (I, 404).

Lugar, quando viene con otro nombre, como lugar de páxaros, &c. entonces se pospone *lecua*, *toquia*: *chori lecua*, *choritoquia*, *chorien lecua*, *toquia*; o se pospone el nombre pospositivo *teguia*, que siempre viene en composición, de que se componen nombres sin número (II, 57).

Eratorpenezkoekin batera, euskal deklinabideari buruzkoak bide dira *HH*-an mai-zenik agertzen diren oharrak, eskuarki erdal preposizioen azpian kokatuak; adibidean gardena da *para* preposizioaren sarrera euskararen arabera antolatu duela:

Para, preposición, viene en varias circunstancias, y le corresponden en Bas- cuence diferentes preposiciones.

Para, quando corresponde el dativo a los nombres, *rénzat*, *réndaco*, *rentzaco*, v.g. para el padre, *aitarentzat*, *aitarendaco*, *aitarentzaco*. Véanse en el Arte, las que corresponden a los pronombres.

Para, denotando el orden o fin, sea con verbos, sea con nombres, *eraco*, para comer, *játeraco*, para beber, *edáteraco*. Y también *teco*, *tzeco*, *játeco*, *edáte- co*, *etórtzeco*, *amátzeco*, *aditzeco*, &c. *Mendiraco*, *mendietaraco*, para el monte, para los montes. Lat. Ad, in, ut.

Para, azia algún lugar, véase *azia*.

Para con, *réquico*. Lat. Erga. *Aitarequico*, para con el padre, *nerequicó*, para conmigo, *berequicó*, para consigo. Siendo plural, *equico*, *gurásoequico*, para con los padres, *guizónequico*, para con los hombres.

Para, señalando tiempo, *eraco*. Lat. In. *Oguei urteraco*, para veinte años, *dato- rren urteraco*, para el año que viene, *joan dan asteraco*, para la semana pasada. Siendo plural, *taraco*, *era áetaraco*, para aquellos tiempos; y también, si es singular, acompañado, &c. por nombres pospuestos, *erri artaraco*, para aquella tierra, *eché onetaraco* <-teraco>, para esta casa.

Hona hemen beste era batzuetako azalpenak, bata euskalki bateko —lapurteraz- ko— berezitasun batez, bestea ohar historikoa, *HH*-aren aberastasunaren ez eze Larramendiren jakinduriaren zein senaren kontu ere eman dezaketenak:

Más, aun quando viene con verbos, en un dialecto es *ago* pospuesto entre el modo de infinitivo y la terminación: *jatenago du berceac baño*, más come que el otro, *edertzenago da*, más se hermosea, &c.

Este verbo *irudi* o *iduri*, tiene sus irregulares, de los cuales colijo que es *irudi* y no *iduri*, aunque es el más usado, pues no se dize *didurit*, sino *dirudit*, &c. (II, 144).

3.3.4. Larramendiren “nota”-k

HH-aren berezitasun bat, *DAut*-en ez dagoena, han-hemen agertzen diren *NOTA* izeneko atalak dira. Denak bilduta, orotara 35 daude hiztegian zehar, haietatik 18 A letran. Larramendik morfologia, joskera eta semantikazko azalpenak emateko erabili ohi ditu eta, beraz, edukian ez dira gehiegi aldendu goian ikusi ditugun izenbururik gabeko oharretarik.

Gehienak (20) aditz baten trinkoak jasotzeko dira (cf. *supra* 3.3.2); gehiengo hau, batez ere A-tik aurrerako letretan igartzen da:

I, 72 (<i>ibili</i>).	I, 409 (<i>erausi</i>).
I, 72 (haren jarraipena, NORI erantsita).	I, 410 (<i>egin</i>).
I, 73 (<i>erabili</i>).	II, 47 (<i>eritzi</i>).
I, 75 (<i>ibili</i> -ren ahalerazkoak).	II, 48 (<i>eraman</i> eta <i>eroan</i>).
I, 76 (<i>jardun</i>).	II, 53 (haien jarraipena, ahalerazkoekin).
I, 94 (<i>izeki</i>).	II, 54 (<i>eraunsi</i> eta <i>iñotso</i>).
I, 302 (<i>iraun</i>).	II, 65 (<i>jarrio</i>).
I, 303 (<i>etzan</i>).	II, 124 (<i>entzun</i>).
I, 345 (<i>itxedon</i>).	II, 166 (<i>egoki</i>).
I, 350 (<i>egon</i> eta <i>egoki</i>).	II, 368 (<i>ikusí</i>).

Sei bider, emandako ordainen azalpena eskaintzen du, zergatik hautatu dituen edo haien artean zein ezberdintasun dagoen zehaztuaz. Bat, *zaia*, *zaina*, etab. azaltzen dituen (I, 404), gorago ikusi dugu (§ 3.3.3). Hona hemen besteak:

Abolladura, *abollantza*, *zacona*, *zocona*, *cosca*. Item *abollatzea*, *zacontzea*, *zocon-tzea*, *coscatzea*, *maliatzea*, *mallatzea*.

NOTA.

A lo que está hundido en redondo llama el Bascuence *zacona*, *zocona*; v.gr. *platera zacona*, *erretillu zocona*; y de aquí se hazen *zacundu*, *zocondu*. (...) A las esquinas o prominencias en plano y en el medio llamamos *coscac*; y de aquí *coscatu* al hazer estas prominencias (...). Magullar una cosa, dezimos *maliatu*, *mallatu*... (I, 5).

Abroquelarse, cubrirse con el broquel, *broqueldu*, *ezcutatzea*, *ezcutuaz estal-tzea*, *gordetzea*.

NOTA.

Al esconderse y guardarse uno, llamamos *ezcutatu*, de la palabra *ezcutua*, que significa escudo y broquel, y escudo viene del Bascuence. Y como abroquelándose se esconde y guarda la parte que se quiere defender, por esso abroquelarse es *ezcutatzea*. Véase *escudo* y *escudarse* (I, 9).

Albedrío, libertad, *escucoera*, *autaqiña*.

NOTA.

No está en mi albedrío es no está en mi mano, y lo dize el Bascuence con lo que corresponde a esta última frase, *eztago nere escuan*. De aquí dezimos *ez naiz nere escuco*, no tengo albedrío; y para explicar este modo de tener o no tener mano, llama al albedrío *escucoera*. El albedrío es la potencia que haze elección de las cosas; elegir dezimos *autatu*, y a la potencia de esta elección *autaqiña* (I, 50).

Alentar, respirar, *asnase artu*, *ats eguin*.

NOTA.

Atseguin propriamente es respirar y tomar huelgo; y porque esto alegre y consuela, llamamos también *atseguña* a la alegría y gusto (I, 55).

Transubstanciar, *bestegopetu*.

NOTA.

Esta voz Theológica *bestegopea* en su composición, y el verbo *bestegopetu* son de mi invención; pero guardan toda la significación theológica. *Egopea* filosóficamente es la sustancia, *bestea* es otra, y *bestegopea* otra substancia. De aquí *bestegopetu*, según el carácter de la Lengua, es hazerse otra substancia o convertirse en ella, *bestegopetzea* la conversión de una substancia en otra (II, 343).

Sei bider, aditza nola joka erakusten duten oharrak dira (cf. § 3.3.1), eta ohartu informazio bat baino gehiago jasotzen duten oharrak badirela (kasu honetan, *eraunsi* eta *iñotso*-rena):

I, 6 (<i>nazkatu</i>).	I, 110 (<i>arretatu</i> eta <i>oartu</i>).
I, 31 (<i>gurtu</i> eta <i>gurkatu</i>).	I, 298 (<i>min izan</i>).
I, 39 (<i>oniritzi</i>).	II, 54 (<i>eraunsi</i> eta <i>iñotso</i>).

Bi aldiz, hitzaren ordainen artean jasotzen ez diren erabilera jatorrak eskaintzen ditu:

Agradecer, *esquerreman*, *esquerreguin*, *doaiquertú*.

NOTA.

Decimos con elegancia, *esquér nätzatzu*, *esquér nätzayo*, *nätzaca*, *esquér natzatzue*, *esquér nätzaye*, *nätzayote*, *nätzatee*, yo te agradezco, le agradezco (...). Véase *esquér* en la palabra *gracias* (I, 39).

Anteceder, preceder, *aurreratú*, *aitzindu*.

NOTA.

Mejor se hazen con *aurrera joan*, *aitzinat gan* y los irregulares transitivos de el verbo *joan*, que pueden verse en la palabra *venir*. Me antecede, *aurrera dijoaquit*, *doaquit*; le antecede, *aurrera noaquio*, &c. (I, 79).

Behin, etimologia baten eztabaida:

Censuran algunos a Nebrija, porque dixo *vicinus* por *aldeano*. Pero si se atiende a la significación radical y primitiva de *aldeano*, se debe dezir *vicinus*, vezino o cercano; pues, como acabamos de dezir, *aldea* significa vezindad y cercanía... (I, 54).

Eta behin, azkenik, *ibili* eta *erabili*-ren arteko ezberdintasunaz dihardu (I, 73).

4. Azalpenak

DAut-en sarrera kanonikoa deskribatzerakoan, atal bati "azalpena" izena eman diot. Berez, hitzaren definizioa jasotzen duena da. Alabaina, *DAut*-ek definizioaz gaineko era askotako informazioa batzen du azalpen hauetan; besteak beste, honelako datuak eman nahi zituzten akademikoek: "En cada Voz expressar su qualidad: conviene a saber, si es antiquada, o usada; si es baxa o rústica; cortesana, curial o Provincial; equívoca, proverbial, metaphórica o bárbara" (*DAut* 1726: xvi).

Larramendik, gaztelaniari dagokionez, orokorrean kendu egin dituen gauzak dira; euskarari dagokionez, berriz, alde honetatiko berri zenbait eskaintzen ditu, dirudie-

nez etimologietan batez ere. Ondoko ataletan, beraz, zer gorde duen eta zer ez, zer erantsi duen eta nola zehazten saiatuko naiz.

4.1. Entziklopedi informazioa

Teorikoki bederen, hiztegiak eta entziklopediak zeharo gauza ezberdinak dira: "Dictionaries are about words, encyclopedias are about things" (Landau 1989: 6; ik. Haensch *et alii* 1982: 128-133 ere). Praktikan, ezaugarri batzuk (alfabeto hurrenkerara, adibidez) ia beti elkarrekin izateaz gain, bien izaeratik zerbait duten hiztegiak, edo entziklopediak, edo entziklopedi hiztegiak, asko eta asko dira.

DAut, inolako zalantzarik gabe, alde honetatik hiztegi mistoa da: entziklopedia baten lehen ezaugarria ez du betetzen, alegia, ez du normalean izen berezirik hartzen;¹⁶ baina bigarrena bai: "a prodigality of comments in ordinary words that seems far in excess of the need for sober definition" (Malkiel 1975: 14). Hitzaren definizioarekin batera, sarritan informazio entziklopedikoa jasotzen du, hots, hitzaren baino gauzaren deskribapenari gehiago —edo erabat— dagozkion azalpenak. Ale batzuk atera ditut corpusetik, baina halakoak ehundaka dira:

CABEZON. Una media luna de hierro, redondo por afuera y por la parte de adentro con unos dientecillos, la qual a sus extremos tiene unas asillas a que se atan unos ramales gruesos hechos de cáñamo, y puesto este instrumento sobre las narices del potro u de algun caballo mui soberbio, afianzado a la cabezada del freno para que no se caiga, le sujeta y mortifica de modo que le hace obedecer al freno.

COCA. Es tambien cierta hoja pequeña y verde, que se cría en el Perú y nace en unos arbolillos de cosa de un estado de alto. Críase en tierras calidissimas y húmedas, y se coge cada quatro meses. Los Indios la estiman mucho, y su uso es para traherla en la boca y mascarla chupándola: y aunque no la tragan, dicen les mantiene y da esfuerzo.

Juego de la Oca. Cierta juego que está pintado en un mapa en forma de óvalo, con sesenta y tres casillas, que van subiendo desde el número primero, y todas las que cuentan nueve tienen pintado un ganso, y tiene otras figuras en varias casas, como son Puente, Pozo, Barca, Muerte. Juégase con dos dados, y segun van saliendo los puntos, va corriendo el juego, que cada uno señala con un tanto en el punto donde ha llegado. El que cae en la casa de la Oca passa otros tantos puntos como ha echado. El que en la Puente paga y passa al numero 12. El que en el Pozo o la Barca, se está allí hasta que otro le saca, y el que en la Muerte, vuelve a empezar de nuevo...

TEMPLARIOS. Orden de Caballería que tuvo principio por los años de 1118. Sus fundadores fueron Hugo de Paganis y Jofre de S. Ademar. Su Hábito era un manto blanco, a que añadió Eugenio III. una Cruz roxa. Su instituto era assegurar los caminos a los que iban a vissitar los

(16) Cf. "...y por consiguiente quedarán excluidas del Diccionario todas las voces y nombres propios de Personas y Lugares que pertenecen a la Historia y a la Geographía" (*DAut* 1726: xv).

Santos Lugares de Jerusalem, y exponer la vida en defensa de la Fé Católica, lo que acreditaron gloriosamente por espacio de docientos años, y se extinguió en el Concilio de Viena.

Hiztegi huts batek bestelako azalpenak —eta batez ere askoz laburragoak— emango lituzke hitz hauei buruz. Dagoeneko esan dugun bezala, hiztegi eleaniztunak bakunagoak izan behar eta, horregatik, ez da batere harritzekoa honelakorik ia batere ez berragertzea *HH*-an: erdarazko azalpenek, daudenean, beste era bateko zeregina izan ohi dute, adieren arteko bereizketa agertaraztea, alegia.¹⁷ Dena dela, *DAut*-eko iruzkinen hondakin batzuek irauin dute bere hartan, hangoen aldean labur eta urri diren arren. Hona hemen adibide luzeenetariko batzuk, aldean *DAut*-en pasarteak daramatzatela, Larramendik nola egokitu dituen ikus dezagun:

ABANINO. Moda que en España introduxeron las Damas de Palacio, que se reducía a una porción de gasa blanca de un palmo de largo, entorchada con unos como bollos, la qual se ponía atravesada u ondeada en el escote del jubon como los bobillos o maragatos: y con esta señal u divisa (que solo podían traher estas Damas) se distinguían de las demás...

ABATANAR. Batir y golpear el paño en el batán para que se limpie del azeite, y se incorpore y apriete mejor.

ALEXIJAS. Es una especie de puches, solo diferente en el nombre del farro: pues se hacen como este de la cebada quebrantada y medio molida despues de tostada y mondada, la qual se cuece con agua y sal hasta que se espessa (...). Tamarid las llama Alexías; pero el uso comun con que se pronuncian en Andalucía, donde se venden publicamente por las calles...

CAPRICORNIO. El décimo signo del Zodiaco y quarto de los Australes, que corresponde al mes de Diciembre, (...). Entra el Sol en este signo, segun reglas Astronómicas, cerca de los 21 de Diciembre.

Abanino, moda de que usaban las Damas de Palacio, y era un pedazo de gasa blanca, atravessada en el escote de el Jubon.

Abatanar, golpear los paños en el batán para que se tupan y limpien de el azeite.

Alexijas, puches que se hazen de cevada, agua y sal (...); se venden en Andalucía.

Capricornio, signo de el Zodiaco en que entra el sol cerca de los 21 de Diziembre.

(17) Honi buruz, ik. Urgell 1999-1: § 4.1.

COCA. Droga o hierba que comunemente llaman los Boticarios y Herbolarios coco de Levante o Levantino, lo qual creen los mas ser el fruto de la Aristolochia clematítide, y otros...

EGIRA. Voz Arabe que significa fuga y salida. Usan de esta voz los Arabes para el cómputo de sus años. Lat. *Egira*. MARIAN. Hist. Esp. lib. 6 cap. 26. Desde este tiempo quando Mahoma se llamó rey, comienzan los Arabes a contar los años de la *égira*...

Coca, yerba, (...). Los Boticarios la llaman *Coco de Levante*.

Egira, significa fuga. De la que hizo Mahoma cuentan sus años los Arabes.

Informazio mota hau inoiz erdaraz gabe euskaraz gorde da. Ez dago, dakidalarik, beste adibiderik XX. mendera arte: nabaria da, beraz, *HH*-an dauden gutxien garrantzi berezia. Hona hemen entziklopedi informazioari hobekien egokitzen zaion adibidea:

Juego del *abejón*. Llámase así el juego de que usa la gente rústica por entretenimiento, y se executa entre tres personas puestas en hilera. El que está en medio abierto de piernas, y juntas las manos, moviéndose a un lado y otro, hace un ruido con la boca al modo del del abejón: amaga a uno de los dos que están a los lados, que le esperan con un brazo levantado, y la mano del otro puesta en la mexilla, y da al que se descuida un golpe en la mano que tiene puesta en el carrillo; y si no hurta, y aparta tan presto el cuerpo, recibe otro del que le está esperando.

(Juego de el) abejón, *listor jooa, irurén ártean eguiten da, erdian dagoana listor, ta masallean jotzera*.

4.2. Informazio diakronikoa

DAut-ek garai guztietako hitzak jasotzen ditu;¹⁸ hau dela eta, hitz eta adiera zaharrak zein zaharkituak banan-banan markatzen ditu:

(18) Dirudienez, bere erduetatik Furetère-renak bakarrik nahi ditu jaso "tous les mots français tant vieux que modernes"; Frantziako eta Cruscaren Akademienek, berriz, espresuki eta sistematikoki mugatzen dute beren arloa hitz garaikideetara (Lázaro Carreter 1981: 102).

- ABONDO. Término antiguo que significa lo mismo que...
 ALEVE. (...) Es término antiguo, pero mui usado en el language Castellano antiguo, y en las leyes.
 ALFAGEME. (...) Está antiquada,...
 ASSEGURANZA. (...) Es voz antiquada.
 COCA. Antiguamente significaba lo mismo que...
 MAÑERA. Se llamaba en lo antiguo...

Larramendiren hiztegiak *DAut*-ek eskaintzen dituen hitz zahar eta zaharkitu asko hartu ditu, eta ez arrazoirik gabe: ez genuke ahaztu behar, bere hipotesiaren arabera hitzak zenbat eta zaharrago, hainbat eta euskaratik hurbilago egon daitezkeela. Era honetako informazioa bestelakoa baino sarriago gorde ohi du, beraz: gure corpusean diren sarrera-azpisarreretatik 65ek honelako iruzkinak daramatzate *DAut*-en; *HH*-an dirauten 24etatik 15ek (%62'5) gorde dute.¹⁹ Ikus ditzagun, *DAut*-en lekukotasuna aldean dutela:

<i>HH</i>	<i>DAut</i>
Alesnar, (...) voz antiquada...	Es término antiquado...
Aleve, en lo antiguo significaba...	Es término antiguo...
Alfarda, oy...	Está antiquada, y oy se dice...
Alfayate, voz antiquada...	Es voz antiquada.
Alfiler, y en lo antiguo alfilel...	ALFILEL. (...) Es voz antiquada...
Et, antiquado...	Es antiquada...
Evad, antiquado...	Es término antiquado.
Evenir, antiquado...	Es voz antiquada.
Guarnimiento, antiquado...	Es voz antiquada.
Guarnir, antiquado...	Es voz antiquada.
Mañero, en lo antiguo era...	Se usaba en lo antiguo por...
Piertega, antiquado...	Es voz antiquada.
Salvedad, antiquado...	Es voz antiquada.
Templamiento, antiquado...	Es voz antiquada.
Vesquir, antiquado...	Es voz antiquada.

Bi hiztegien arteko erkaketak erakusten digu adierazpenean Larramendik ez ziola *DAut*-i erabat jarraitzen. Are interesgarriago hiztegi-intzaren teknikaren aldetik, bai batak eta bai besteak une batetik aurrera adierazpena berdintzera jo zuten, bide ezberdinetatik bada ere; eta Larramendik biderik erraz eta trinkoena (aditzik gabeko definizioa) hautatu zuen.

Euskarari dagokionez, berriz, argi dago Larramendik noiznahiko euskara jaso nahi zuela, etimologiek eskaintzen zizkieten euskararik zaharrenaren arrastoetatik hasita geroko asma zitezkeen hitzetaraino. Bi muga horien artean geratzen den gehiena, zalantzarik ez, garaiko euskaratik jasotakoa da. Alabaina, liburuez baliatu zen neurrian (gogora ditzagun *Refranes y Sentencias* eta Leizarraga, esate baterako), hitz zahar eta zaharkituak ere sarrera izango zuten nahitaez. Hizkuntzek jasaten dituzten alda-

(19) Larramendik hartu zituen eta ez zituen hitz zaharkituei buruz, (ik. Urgell 1999-1: § 1.1.1.)

ketez berriren bat badu ere,²⁰ Larramendiren egitasmoan euskara diakronikoki bat dela dirudi, ostera: sinkronikoki euskalkien ezberdintasunekin egingo duenaren antzera (ik. § 4.3), hitzak zaharrak edo berriak diren ez zaio axola, ez eta ustez erro-matarrak etorri aurretikoak direnean (ik. § 4.8), euskararen hiztegia aberastearen alde. Asmo honetan oztopo bakarrak etimologietan azaltzen zaizkio, egungo usadio-arekin bat ez datozenean, hain zuzen, eta ez da harritzekoa haietan bakarrik aurkitu izana hitzaren antzinatasunari dagozkion oharrak: "...y de *capu*, que en Bascuence antiguo es cabeza, a quien aora llamamos solamente *burnu*" (s.v. *cabildo*).

4.3. Hitzen hedadurari buruzko informazioa

DAut-ek ez zituen dialektalismoak alde batera utzi (Lázaro Carreter 1981: 102); arreta berezia jarri zuen, hortaz, hitzaren hedadura markatzen, batzuetan zehaztasun harrigarriaz:

ALETRIA. (...) se conserva en el Reino de Murcia.

ALFALFA. (...) mui conocida con este nombre en los Reinos de Murcia y Valencia, introducido ya en muchas partes de España, donde su propio nombre es Melga.

ALFARDERO. (...) Es voz peculiar del Reino de Aragón.

ALGAIDO, DA. (...) Usase en Andalucía, y particularmente en la parte que confina con el Algarbe por el Condado de Niebla...

COCA. En algunas partes, como es en Galicia y la Mancha, llaman assí a...

Erabili dugun corpusean ez dago honelakorik batere *HH*-an; areago, bariatateaz beste irizpiderik gabe aukeratu ditudan bost adibideetatik bat bakarrik berraurkitzen dugu bertan, eta berau bidalketa-dei huts bilakatuta: "Alfalfa, lo mismo que *mielga*, véase". Ez genuke harritu behar: honelako informazioak ez dirudi *HH* bezalako hiztegi eleaniztun batean agertzeko adinako garrantzikoa denik; ez eta beharbada honelako hitzak ere.²¹ Informazio ez premiazkoa itzurtzeko lekuri aproposena A letra delakoan, lehenengo 50 orrialdeak ikuskaturik, ale bakar bat aurkitu ahal izan dut: "Abesana, junta de Bueyes, es termino de Andalucia..."

Corpusak alde zuzen egin digu eta alde zuzen ez. Orain artekoak halakoak Larramendi diren gutxi interesatzen zitzaizkiola erakutsi digu, eta halaxe da. Arrazoi indartsu batek bakarrik eraman zezakeen honelako informazioa ematera. Eta egon, badaude bi, corpusak islatu ez dituenak:

(20) Argudio hori erabiltzen du, adibidez, Plinio, Quintiliano eta besteren liburuetan aipatzen diren Iberiako hitz zaharrak euskaraz zergatik aurkitzen ez diren erakusteko: "Si valiera este modo de argüir, sería buena esta consecuencia, que el Romance no fue treientos años ha la Lengua común de Castilla: porque en la Lengua de ahora 300 años se hallaban y se usaban muchos vocablos que hoy no se usan, y que antes bien los desecha la Lengua Castellana; no los desechara si el Romance huviera sido 300 años ha la Lengua común de Castilla: luego no lo fue. Esta ilación es inconnexa y ridícula; porque muchas voces antiguas o se olvidan por falta de uso, o se desechan por menos cultas; y esto es lo que ha sucedido al Bascuence respecto de aquellas voces, como al Romance y demás Lenguas respecto de otras muchas, quedando en pie y vivo el cuerpo de las mismas Lenguas" (Larramendi 1745: cliv).

(21) Ik. Urgell 1999-1: § 1.1., desagertu ohi diren hitz motez.

1) Euskal Herrian erabiltzen zen gaztelaniaren erakusgarriak ematea. Gertakari bakana da, nolana ere, hiztegia egin ahala *DAut*-ek ez dakarren zerbait gogoratzeko lana eskatzen duelako; aurkitu dudan lehen kasuan, gazt. *laya*-ren etimologiak eka- rri dio burura:

Laya, llamamos aun hablando Castellano, al instrumento dicho.

(Andar a la) postulación, dizen en su mal Romance los Bascongados al andar pidiendo.

2) Maiztasun esanguratsu batekin, etimologietan agertzen da, eta denak hizkera bakar bati dagozkiola: Aragoikoari. Lehenengo hiru leurretan, adibidez, zortzi dira ohar hori daramaten etimologiak:

Aclocarse, dizen en Aragón por...	Bahurrero, voz de Aragón antiquada...
Ajolio, voz usada en Aragón...	Baile, juez ordinario, es voz de Aragón...
Assayar, intentar, voz antiquada de Aragón...	Baque, en Aragón significa...
	Cambra, voz antigua de Aragón...
Assisia, voz antigua de Aragón...	

Badirudi, beraz, *DAut*-ek alderdi hartako hitzak bereziki maiz sartzeari esker (Lázaro Carreter 1981: 90-91), Larramendi Pirineoetako hizkeren funtsezko batasunaren izpi zenbait igartzeko gauza izan zela. Alabaina, gertakari honen benetako hedadura eta esanahiaz *HH*-ko etimologia guztiak aztertu ondoren bakarrik jabetu ahalko dugula deritzat.

Euskarari nagokiola, gauzak ez dira gehiegi aldatzen, baina arrazoi ezberdinengatik: nahita eta agerian egiten duen hautapena da. Non-nahiko hitzak bildu nahi zituen, eta nongoak ziren markarik gabe jarri, zeren eta etsita baitzegoen euskararen hitzak euskalkietan sakabanatuta daudela²² eta bakoitzean besteetan peit daitezkeen zenbait aurkitzen direla. Halaz ere, gainerako euskalkietatik hartu nahi gabez, ezjakintasunaz batzuetan eta etsakeriaz bestetan, erdaratik hartzen dira falta direnak:

Para desterrar, en quanto pueda, este embarazo, he hecho estudio de poner en el Diccionario sin distinción alguna de dialectos todas las voces que me han ocurrido del Bascuence, para que se hagan comunes todas ellas a todos los Países y dialectos diferentes de la Lengua, como lo son un gran trozo de vocablos que se usan en todos los dialectos. Assi por exemplo en la voz *Amar* pongo *amatu*, *onetsi*, *oneritzi*, *maitatu*, *maite izan*; en la voz *poner*, *ifini*, *ibeni*, *ereñi*, *ezarri*, *paratu*; en la voz *cansar*, *cansatu*, *necatu*, *aricatu*, *unatu*, &c. sin decir que *aricatu* se usa en Bizcaya, *unatu* en Labort, *necatu* en Guipuzcoa, *cansatu* en todas partes. Con esto mutuamente se enriquecen los dialectos entre sí, y se hacen mas inteligibles y usuales, sin dexar de ser dialectos diferentes. Sea comun la voz *aricatu*, y use della cada dialecto a su modo diferente en la terminación, v.g. *aricatu jatatz*, *aricatu zaizt*, *aricatu zaizquit*, se me han cansado. Sea comun *ereñi*, y diversa solamente la terminación, v.g. *ereñi diozcat*, *ereñi dizquiot*, *ereñi deutzadaz*, *ereñi darotzat*, *ereñi derautzat*, se los he puesto (Larramendi 1745: xlvi).

(22) Larramendiren lanaren ulerpenean honek daukan garrantzia eta, bestalde, Sarako Etxeberriekin arlo honetan Larramendik daukan kidesunaz jadanik Lakarrak (1985a: 25-26) ohartarazi zigun.

Ongiegi ezagutzen bide zuen euskararen egoera —eta euskaldun askoren pentsamoldea— bere burua engainatzeko. Jarraian, proposamenaren indarra moteldu egiten du, beste euskalkietako hitzak maileguen ordezt erabiltzeko gomendatuaz:

El que habla en Guipuzcoa, use norabuena de las voces allí corrientes, entendidas: pero si tal vez, o muchas, le faltan voces Bascongadas para explicarse, no se valga de las Castellanas o Latinas, sino de las Bascongadas de Bizcaya, o Navarra, o Labort, quando se hallaren es esos dialectos (*ibid.*).

Ez, ordea, litezkeen erabilera praktiko zenbaiten berri eman gabe, nolabait lehen-gora itzuliaz:

Y aunque el Guipuzcoano use del *necatu* en el uso ordinario, teniendo noticia del *aricatu*, podrá usarlo, o quando hable con el Bizcaino, o quando le haga al caso para algun metro, o quando quiere variar de frase por la variedad y hermosura; y assi quedará enriquecido cada dialecto (*ibid.*).

Agerian dago ez diharduela lagunarteko hizketaz, hizkuntza jasoaz —literatur hizkuntzaz— baizik. Halaxe ulertu zuten geroko hainbat idazlek: esate baterako, XIX. mendeko hiru idazle zaldibiarrek, Iztueta, Jauregi eta Lardizabalek, ez diote bizkaierazko hitzen erabilerari muzin egiten (Urgell 1995: xlvi-lvi), ez eta Añibarrok gipuzkera eta nafarrerazkoenari.²³ Areago, neurtu gabe dagoen neurrian, harrezkero Hegoaldekoek Iparraldeko liburuak irakurri eta itzultzeari ez eze, hitzak euren hiztegietan sartu eta euren idazlanetan erabiltzeari ere ekin zioten.²⁴

Eragina berehalakoan gauzatu zen, nolana ere: bi urte beranduago argitaratu zen Hego Euskal Herriko lehen liburu landuan, Mendibururen *Jesusen bibotzaren devocion*-n, egileak aintzakotzat hartu zituen Larramendiren iradokizunak, honek berak, egin zion gutun ospetsuan, gorapatzen dion bezala, lehenagoko argudio nagusiak ia hitzez hitz itzuliaz:

Lajatuco ditugu erbesteco hitz horiec, nai badegu, gure Eusquerarenac piscabana usatuaz ta erabilliaz, escucoi ta jaquiñac eguingo diradenean. Ongui eguin dezu Nafarroaco hitzen batzuec ecartzea, egoquiac diranean eta besteric eztanean: Cerren lembician, ta batbatetan aditzen ezipadira, aurqui adituco dira, ta gueyenac dagoaneco aditzen ere badira: ta ala Eusquera bide batez edertzen ta ugaritzen da (Larramendi 1747: 36).²⁵

(23) Hau, bere idazlan guztietan gutxi-asko nabarmena den arren, bereziki argia da *Geroko Gero*-aren itzulpenean, non Axularren hainbat eta hainbat hitz bizkaierari egokitu edo zuzenean hartu egin baitzuten. Xehetasun gehiagotarako ik. Urgell 2000.

(24) Adibide sorta luzexka aurki daiteke Urgell 1992a: 236-244n.

(25) Pasarte honek argitalpen kritiko on baten —eta guztiz puntuazioa gaurkotzearen— garrantziaz eta arriskuaz asko diosku. Lakarrak (1985a: 39) honela dakar testua: “Lajatuco ditugu erbesteco hitz horiec, nai badegu gure Eusquerarenac, piscabana usatuaz ta erabilliaz, escucoi ta jaquiñac eguingo diradenean”; Lakarraren interpretapena, testuinguruak ere halaxe ziurtatzen digu, “erdal hitz horiek euskaran, nahi badugu, utziko ditugu” da. 1973ko argitalpenetik aipatzen ari zen, eta hango puntuazioa, jatorrizkoari jarraiki ziurrenik, zalantzarikoa zen, apika: “...hitz horiec, nai badegu, gure Eusquerarenac, piscabana...”. Berriki paratu duen argitalpenean (Altuna & Lakarra 1990), koma bakar baten gorabeheraz, okerra zuzendu du, zeren eta inolako zalantzarik gabe (eta horregatik Larramendik egiten duen maileguen defentsari ezer kendu gabe) honela ulertu behar baita: “erdal hitzak lajatuco ditugu, hots, bazterrera utziko, euskal hitzak eskuko [‘erabilgarri’] eta jakinak egingo direnean”.

Halaz ere, ondoko euskal hizteigile batzuek, lehenago Oihenartek *Neurtitzetan* (1657) egin zuen bezala (ik. Lakarra 1993: 23), bestelako iritzia izan eta gauzatu zuten. Azkue da, jakina, honen ordezkari nagusia, baita muturrekoena ere, herria markatzeraino iritsi baitzen, baina artean Añibarro, Aizkibel edo Maurice Harriet, adibidez, hitzak euskalkika ezberdintzen saiatzen dira —gorabehera eta zehazgabe-tasun handiaz bada ere.

HH-ko salbuespenak oso urri dira eta, oker ez banago, etimologietan biltzen dira den-denak. Izan ere, batzuetan etimologia azaltzeko erabiltzen dituen euskal hitzen euskalkia aipatzen du, bizkaiera eta batez ere lapurtera.²⁶ Eman diezaiogun zeini bere adibidea:

Acertar, suceder, (...) viene de el Bascuence *acertau*, *acertadu*, que en el dialecto Bizcaíno significa acontecer, suceder.

Andar, pudo venir de el Bascuence *andá*, que en el dialecto Labortano significa un género de literilla y también un corredor oportuno para andar.

Antzeko oinarri teorikoak eta antzeko ondorioak ikusi ditugu aurreko atalean.

4.4. Lexiko berezituei buruzko informazioa

Bi eratakioa izan daiteke, eta bitarikoak jasotzen du *DAut*-ek: batetik argotak, eta bestetik zientzia eta arteei berezko zaien lexikoa.²⁷ Lehenengoari dagokionez, ezaguna da “Germanía” deitutako garaiko gaizkinen argotari leku egin ziola, orduan ohi zen baino esku askoz zabalagoarekin, Juan Hildagoren hitz-bildumaz baliatuz. Gure cor-pusean honako hauek agertzen dira:

GUIDO, DA. Voz de la Germanía que significa bueno.

GUINCHADO, DA. Voz de la Germanía que significa perseguido.

MARAÑA. En la Germanía significa la muger pública.

Bat ere ez dago *HH*-an jasota. Larramendik ez zuen *DAut*-en eskuzabaltasuna begi onez ikusi:²⁸ “No he puesto, exceptuando tal qual, las voces de la Germanía, en que todo es rufianes, mancebías, rameras, puñales, ladrones, y fuera mejor borrar semejante lenguaje de la memoria de los hombres” (Larramendi 1745: liv). “Exceptuando tal qual” horrekin, batzuk bederen aurkitu ahalko direla suposatu behar, eta halaxe da, izan ere, baina berriro salbuespenak etimologietan bakarrik gertatzen direla dirudi:

(26) Ohargarria da honelako zehaztapenak *De la Antigüedad...*-tik (1728) *HH*-ra urritu egin zituela (baina ez denak kendu), “en el dialecto Bizcaíno [edo Labortano]”-ren ordezkari “en un dialecto” ezarriaz: cf., adibidez, “Cris. viene del bascuence *aburrá* o *aborrá*, que en el dialecto labortano significa la mano medio cerrada, como de quien guarda y retiene algo” (Larramendi 1728: 44) vs “Ahorrar, reservar lo que se avía de gastar. En este sentido viene de el Bascuence *aborra* u *aburra*, que en un dialecto significa la mano medio cerrada, como de quien guarda y retiene algo” (Larramendi 1745, s.v.). Bide batez, liburu bietako etimologiaren arteko erlazioa, oso oker ez baldin banago, ohartu gabe zegoen, oso nabaria —eta oso garrantzizkoa— izan arren.

(27) Erabaki honen ereduez, ik. Lázaro Carreter 1981: 102-103.

(28) Halako gorabeherak erabat arruntak dira hizkuntza guztietan; modu xeblere honetan zuritzen zuen Cocker-en izenean 1704an ingelesezko hiztegi bat argitaratu zuenak “cat terms” ere sartuta: “That it is no Disparagement to understand the Canting Terms of the Tribe of Gypsies, Cheats and Beggars, because it may chance to save a Man’s throat from being cut” (ap. Starnes & Noyes 1946: 82).

Cica, en la Germanía bolsa, viene de el Bascuence *ciscua*, *chiscua*, que significa lo mismo.

Gura, voz de la Germanía, Justicia, *gurapas*, galeras. *Gura* es voz Bascongada, y significa el querer...

Zientzia eta arteei dagokienez, berriz, *DAut*-ek oso-oso sarri egiten ditu honelako iruzkinak:

ALFEIZA. (...) Es voz de la Architectura y Albañilería.	DEFERENTE. Voz Astronómica.
ASSEGUARAR. En términos de comercio es...	DEFERENTES. Se llaman en la Anatomía...
ASSENTADOR. Term. de Cantería.	DEFLUXO. Lllaman los Astrólogos al...
ASSENTAMIENTO. Voz forense.	DEGOLLADURA. En la Albañilería se llama así...
CABLE. Term. naut.	OBSTRUIR. (...) Es voz usada de los Médicos.
CABO. Voz náutica.	
CABO. Term. de Geographía.	

Larramendik honelakoak ere gehienetan alde batera utzi ditu eta, dirudienaz, hitzaren azalpena errazteko balio zioten neurrian soilik erabili. Honako hauek dira corpusean aurkitutako bakarrak, eta ohartu adierazpidea ez dela *DAut*-eko bera, bakunagoa baizik:

Assentar en la Cantería... < ASSENTAR. (...) lo que con propiedad se dice en el oficio y arte de Cantería quando...

Assentar piedras preciosas los Plateros... < ASSENTAR. Term. de Plateros.

Interrogacion, interrogante, en la ortographia... < INTERROGACION. En la Gramatica...

Interseccion, en la Geometria... < INTERSECCION. Term. Geometrico.

(Tañer de) occisa, en la Montería... < Tañer de *occisa*. Phrase usada en la montería...

Piezas, en el juego de damas... < PIEZAS. Se llaman también los bolillos o figuras (...) que sirven para jugar a las damas, axedrez y otros juegos.

Templo de Pintores... < TEMPLA. Term. de Pint.

Euskal munduko gauza bereziak azaltzeko erantsi dituen sarreraren artean ere badira honelako zehaztapenak: "Piedra de el saque, en el juego de la pelota a mano, *botarria*".

4.5. Estilozko informazioa

Hitz batzuk ez dira nolnahi erabiltzekoak: jasoenetik zabarrenera, badira zein bere giroan bakarrik erabili ohi direnak: poesian, familiarrean, txantxetan... eta *DAut* bereizkuntza hauek egiten saiatu zen:

ABONDO. (...) Es voz familiar y algo baxa.

Qué *alforja*? Término vulgar...

Sacar los pies de las *alforjas*. Phrase vulgar y de que solo se usa en conversaciones familiares...

ASSENSIOS. (...) Es voz baxa y vulgar, aunque usada en lo antiguo...

GUEDEJAR. (...) Es voz jocosa...

INTONSO, SA. (...) Es voz Poética, no bien usada en la prosa seria.
 MAÑANICA. (...) Es del estilo familiar.

Ez dugu honelakorik *HH*-an: gehiegizko informazioa bide zen Larramendirentzat, eta are honelako markak daramatzaten sarretetatik batzuk (aipatuen artean *alforja*-ren bi esapideak eta *guedejar*) desagertzen dira bere hiztegian, ziurrenik arrazoi ezberdinengatik bada ere. Halaz ere, oso noizean behin (eta etimologia batean berriz ere!), euskarari buruzko honelako informazioa ager daiteke:

Guindaleta, (...) viene de *eguinda*, *eguindala*, que significa que ya está acabado, está hecho, está subido, &c. y es la locución familiar con que acaban toda faena, especialmente la de subir y baxar pesos grandes, *eguinda*, *eguinda*.

4.6. Maiztasunaz

DAut-ek arreta handiaz jasotzen duen beste informazio mota bat hitzaren erabileraren maiztasuna da, berez zein esanahi bereko beste batekin konparatuta, diakronikoki zein sinkronikoki, are batzuetan ia bakarrik hiztegiatako hitza dela ohartzera. Ikus ditzagun adibide ezberdin zenbait:

ABONAMIENTO. (...) Es voz de poco uso.

ABONANZA. (...) Es voz que no tiene uso, porque ya se dice communmente...

ABONDARSE. (...) No tiene ya uso.

ALGAIDA. (...) En este significado ya no tiene uso esta voz.

ASEGURACION. (...) Oy mas comúnmente se llama seguro.

COBDO. (...) Tiene ya poco o ningún uso.

DEIDAD. (...) oi es mui usado entre los Poetas.

EMBALSAMADOR. (...) Otros le llaman Embalsamero; pero estas voces son poco usadas, aunque se hallan en algunos Vocabularios.

EMBARGAR. (...) En este significado fue mui usado antiguamente este verbo.

TEMPERACION. Lo mismo que Temperamento. Es menos usado.

Ikusiak ikusirik, nabarmena da honelako berriek ere nekez izan zezaketela sarbiderik *HH*-an. Alabaina, euskarari buruz baten bat ediren daiteke, beti bezala etimologietan:

Sotrozo (...). *Sotrotsa* en Bascuence es una voz comuníssima...

Veta (...). Esta voz *beta* en el mismo sentido es muy usada en Bascuence...

4.7. Garapen semantikoa

Secok (1978: 219) "explicación de las transiciones semánticas" deritzenak hitzaren garapen semantikoari dagozkion azalpenak izanik, bigarren mailako adieretan agertu ohi dira, jakina: metaforaz, metonimiaz, analogiaz, esanahi hedaduraz, etab. sortu diren adiera berrietan, hain zuzen. Honelako informazioa, ez beti era finkoan, askotan jasotzen du *DAut*-ek; adibidez:

ABORRECER. Latamente se tóma algunas veces por mirar con desafecto, disgusto y desazón alguna cosa, no gustar de ella, no apreciarla, ni apetecerla.

ALFOMBRA. Se llama también por translación la enfermedad a manera de sarampión que de ordinario suelen padecer los muchachos; y es una inflamación y encendido que se extiende por el cutis, y brota afuera como unas manchas rojas; y porque parecen matizadas como las de las alfombras se le dio este nombre.

CABEZUDO. En lo literal vale disforme y grande de cabeza. Usase más translaticamente, y se toma por el terco, porfiado, tenaz y assido a su dictamen, que no se sujeta a la razón ni a la opinión de otro.

COCIDO. Por Antonomasia se entiende y llama la olla o el puchero guisado.

GUARNECER. Metaphóricamente vale adornar una cosa con otra, darla hermosura, gracia y perfección.

INTERPRETE. Se llama en sentido analógico, lo que explica u da a conocer la voluntad u otros afectos del ánimo. Y en este sentido se dice que los ojos son los intérpretes del alma u del corazón.

MAPA. Se llama por semejanza la figura que se forma de qualquiera eclipse del Sol o Luna, en quien como imagen suya, se expresa su magnitud, duración, incidencia y repleción.

Esapideek ere sarri xamar halakoak jasaten dituzte:

CABEZA REDONDA. Figuradamente se aplica y dice del que es duro en comprender las cosas, y no menos torpe en explicarlas.

Dexar a uno de *pié*. Además del sentido recto, metaphóricamente vale quitarle la conveniencia o empleo que tenía, dexarle desacomodado.

Honelako ia ezertxo ere ez da geratu *HH*-an; adibide pare bat baino ez dut aurkitu hiztegian zeharko ibilaldietan, biak *A*-ren hasieran:

Acorralar a uno, metaphóricamente tenerlo cerrado, apretado, amedrentado. Aferrar, metaphóricamente, por assir, agarrar.

Alabaina, inoiz edo behin etimologietan azalpen mota honetaz baliatzen da:

Balanza, puede venir de el Bascuence *zalanzá*, que significa movimiento azia el un lado y el otro, como sucede en la balanza, y por esta analogía dezimos *zalanzan nago*, estoy en duda y perplexo.

4.8. Etimologiak

Larramendiren etimologiek eurei zuzenean eskainitako azterketa berezia merezi dute, ezpairik gabe. Definizioaz gaineko informazioaz ari garen honetan, hala ere, komeni da arlo hain nabarmen honi lekutxo bat egitea, gutxienez alde formaletik bi hiztegien arteko antzekotasun eta ezberdintasunak agertzeko.

Bietan etimologiak egon badaude, baina ez forma eta kopuru berean. Akademi-koek, tentuz, hitzen etimologiari buruzko informazioa ere jaso zuten: etorkizko hiz-

kuntza, etimoa dena edo izan litekeena, haren azalpena, baita batzuetan aukeran zeudekeen etimo ezberdinak ere. Haien asmoa, oinarrizko hitzetan bakarrik ematea zen (*DAut* 1726: xv) eta gaztelaniak hitza zuzenean hartu duen hizkuntzaraino bakarrik iritsiaz, etimologietan gorago eta antzinago iristen saiatu gabe (*ib.* xvi). Lanaren handiaz gainera, hiztegiaren eta sarrerren tamaina gehiegizkoa ez izatea izan zuten kon-tuan (*ib.* i-ii) gehiago ez sakontzeko; etimologiak sartzeko, berriz, esanahia eta ortografia zehazten zenbat laguntzen duten (*ib.* li).

Larramendik, bere aldetik, ez du erdarazko etimologietarik bakar bat ere jasotzen, ez eta erdal hitzen etorkiari buruzko ezertxo ere, berak emandako etimologia baten barruan eztabaidatzeko ez bada, behintzat, eta hauxe ere ez sarri:²⁹

Aberes, hazienda, riquezas, viene de el Bascuence *abere*, ganado, y antiguamente las riquezas eran en ganados, y por eso a los ricos llamamos *aberatsac*, como el Latín *pecuniosos* de *pecus*; y así no viene de *aver* ni *haver*.

HH-an etimologiak agertzea edo ez agertzea, hitz bat euskararen bitartez azaltzeko aukeraren arabera da, dakigunez. Alde honetatik, Larramendiren hiztegiak *DAut*-en osagarria izan nahi luke, eta oso urruti dago, adibidez, Novia de Salcedoren saiotik. Haatik, noizean behin euskal hiztegi etimologiko baterako gaiak aurki daitezke: ohiko etimologiek aukera ematen diote euskal hitz batzuk azaltzeko; esate baterako, aipatutako adibidean ezartzen duen *abere* eta *aberats*-en arteko erlazio interesgarria —eta zuzena, bide batez. Honez gain, baina are eta bakanago, “*Ceagua* se dixo de *ce*, particula negativa, y *agua*, apariencia, semejanza, representacion...” (s.v. *idolo*) bezalakoren bat dago, non hitz berri baten osakera agitzen duen.

4.9. Ortografia

Akademikoak ortografiaz oso kezkatuta ageri dira euren hitzaurrean. Hiztegiaren egitasmoa deskribatzerakoan, eginbeharren artean hauxe jartzen dute: “Observar exactamente la Orthografía de las Voces, de suerte que no se obscurezca su primitivo origen, desterrando los abusos que en contrario se hallaren” (*DAut* 1726: xvi). Honen arabera jokatu zuten gehienetan, honako adibide hauetan ikus daitekeen bezala:³⁰

ALFAGEME. (...) y aunque algunos la escriben con *j* es mas conforme a su origen escribirse con *g*.

ALFIL. (...) Es voz Arábiga, según el P. Alcalá, compuesta del artículo Al, y de la palabra *Fil*, (...); y aunque muchos escriben y pronuncian Arfil, es impropriamente.

AVISPA. (...) Viene del Latino *Vespa*, que significa esto mismo, por lo que se debe escribir con *v*, y no con *b*.

(29) Hauxe da *De la Antigüedad...*-eko saiotik *HH*-ra desagertu den beste osagarri bat; cf., adibidez, “*Bruzes*. Dic. [= *DAut*] dice que significa los labios, y que viene de *boca*, o de *bezo*. Cris[is]. no es tal; significa la postura o ademán de inclinarse, o echarse cabeza abaxo, y viene del Bascuence *burúz* syncopado en *bruz*, y significa de cabeza” (Larramendi 1728: 67) vs “*Bruzes* o *bruzas*, la postura de echarse cabeza abaxo, viene de el Bascuence *buruz*, syncopado en *bruz*, y significa de cabeza” (Larramendi 1745, s.v.).

(30) Gai honetaz ik. Lázaro Carreter 1981: 106-110, non joera etimologizalea eta ahoskerak agintzen zuenaren artean izan zituzten zalantzez eta hartu zituzten erabakiez xeheki mintzo den.

DEHESA. (...) Algunos escriben esta voz con *ss*; pero atendiendo su origen solo le toca la una.

MAPA. (...) Es voz Latina *Mappa*, (...) y aunque por esta razón debiera escribirse con la *p* duplicada, el uso ha excusado hacerlo por suavizar la pronunciación.

Larramendik ez dauka beti hauen iritzi bera baina, dena dela, gehienetan adierazi beharrean gauzatu egiten du, besterik gabe: cf. *abiar*, *abión*, *abispa* (HH) vs *aviar*, *avión*, *avispa* (DAut), adibidez. Alabaina, gutxi batzuetan agerian ezarri zituen bere irizpideak, etimologiak eragindako aldaketak direnean, hain zuzen:

Adarve, debiera escribirse *adarbe* (...). Es voz bascongada, de *adar* y *be*...

Embararse, viene de el Bascuence *baratu*, (...) y por esso escribo embararse, y no envararse.

Honetaz gainera, kasu bakar batean behartzen du bere burua gaztelaniaren grafiak adierazten duena zehaztera: <x>z hasten diren baina ohiko moduan ahoskatzen ez diren hitzetan (DAut-ek beti "se pronuncia la *x* suavemente" bezalako adierazpideak darabiltza), idazkeraren aldamenen ahoskera islatu nahi duen forma ezartzen du beti; zer erabiliko, eta euskaraz erabili ohi duen <sy> digrafoa (§ 4.10). Lehenengo agerraldian bakarrik agertzen du asmoa:

Xa, pronunciado sya. Xaga, syaga. Xamar, syamar. Xano, syano. Xapelete, syapelete. Xapurear [sic, *xapurcar*-en orde], syapurear. Xato, syato. Xeno, syeno. Xeto, syeto <yse->. Ximenzar, syimenzar.

Zilegi bekik euskarari dagokiona ondoko atalean azaltzea, ez bestegatik ezpada ahoskeraz dionetik ia-ia bereizteinezkoa baita, beherala ikusiko dugun bezala.

4.10. ...eta ahoskera

Gaztelaniaren eta euskararen grafi sistemek, jakina denez, beste hizkuntza batzuenak baino lotura hertsia goa gordetzen dute ahoskerarekiko: hotsen eta grafemen artean erabateko biunibokotasunik ez izanda ere, hortik oso gertu daude biak. Honegatik, DAut-en eta HH-an ahoskerari buruzko berri labur batzuk baizik ez izatea espero izatekoa zen.³¹

Akademikoek, hiztegiaren lehenengo egitasmoan, berezitasunak agerian jarri beharko zirela zioten, zeren eta bai baitziren oraindik konpondu ez zituzten arkaisimo grafiko eta ezadostasun zenbait:³²

(31) "Honek [biunibokotasunak] euskarari garrantzia emateaz gain, euskararen fonologiari interesa kentzen dio, are gehiago ortografiaz ari direnen artean" (Oñederra 1992: 55). Lan berean (54-55. or.) ikus daiteke Larramendi ondoko zenbaitek honetaz esana. Hala eta guztiz ere, lehenengo frantsesezko hiztegi elebakarretan ere ez da horregatik ahoskera islatzeko interes gehiago igartzen (Quemada 1967: 106-113); Akademiarenak, adibidez, ahoskera hiztunen ezpainetan bakarrik ikas daitekeela, eta bestela azaldu nahi izatea itsuari inoiz ikusi ez dituen koloreak azaltzea bezalaxe dela dio (1694ko hitzaurrean, ap. Quemada, *ib.* 107). Bestelako kontuak ditugu ingelesaren kasuan, jakina (ik. Bronstein 1986), eta hizkuntza honetan agertzen diren lehenengo ahoskera hiztegien eraginez, frantsesezko elebidunetan ere sistematikoki honi buruzko oharrak erantzen hasten dira (Quemada, *ib.* 52).

(32) Ik. hauekariko batzuen berpasa Lázaro Carreter 1981: 109n.

Si se encontrare extraordinaria pronunciación de una letra en diferentes voces, se explicará esta variación: como *Vexamen*, en que se pronuncia la *x* como *j*. Y *Examen*, en que se pronuncia como verdadera *x*. Y en *Chamelote* se pronuncia el *cha* con el modo usual Español, y en *Patriarcha* como si fuese *K* (DAut 1726: xvi).

Hiztegia gauzatzeraoan, ordea, ez dirudi hitzez hitz arreta berezirik jarri ziotenik: *vexamen* eta *chamelote*-k gero ez daramate azalpenik, adibidez, baina bai *patriarcha*-k (“...se pronuncia la *ch* como *k*”) eta *examen*-ek (“...se pronuncia la *x* como *cs*”). Hots, bi adibideetatik “bitxia” bakarrik azaldu da batean, eta “normala” bestean. Corpusean adibide bakar bat aurkitu dut, *patriarcha*-ren parekoa (“EUNUCHO. (...) Pronúnciase la *ch* como *k*”), eta hiztegian gora eta behera egin ditudan ibilalditxoetan ez dut askoz gehiago idoro. Ohartu behar da letra guztien hasieran, beste berri zenbaitekin batera, euren ahoskeraz edo ahoskerez mintzo direla; badirudi, beraz, hantxe batu zutela bestela hitzez hitz esan beharko zutena; C-ari dagokion sarreran honela diote, esate baterako:

Quando la *c* precede a la *h* en qualquiera de las vocales de este modo *cha, che, chi, cho, chu*, tiene particular pronunciación en nuestro idioma: la qual se forma echando con fuerza el aliento (...); esto se entiende y observa en todas las voces Castellanas que no trahen origen de la Lengua Griega: como *chapa, chico, choza, chuzo*, porque si el origen es Griego, como en *charidad, Christiano, Monarcha, química, &c.* se pronuncian como *K*.

Larramendik, batetik, ez die letrei sarrerarik eskaini, dakigunez, eta bestetik, ez du behin ere sarrera batean antzekorik jasotzen, gaztelaniaren ahoskeran inolako interesik azaldu gabe, beraz. Euskarari dagokionez, honetaz behar zuen guztia hitzaurrean eskaini zuen, bai orokorki “El Bascuence es lengua fácil” atalean (1745: xxxviii-xxxix), baita euskalki bakoitzari buruzkoetan (“Del dialecto navarro y labortano”, “Del dialecto de Bizcaya” eta “Del dialecto de Guipúzcoa”, 1745: xxvii-xxx). Bi erako kezkek agertzen ditu egileak: lehenik, arrotzek euskara idatzian erabiltzen diren letrak ongi ahoskatzeko izan ditzaketan eragozpenak:

No tiene el Bascuence aquellas dificultades que acompañan a otras muchas Lenguas; escríbese como se habla, y quanto se habla puede escribirse con facilidad, sin que el uso y tácita inteligencia tenga que añadir o quitar a la pronunciación establecida de las letras. Tres o quatro pronunciaciones se hacen difíciles a los que no saben Bascuence y le quieren aprender; y hablo de los Españoles, porque para otras Naciones no lo son, como lo he probado por experiencia (Larramendi 1745: xxxviii).³³

Eta, beraz, letra hauek —<tz>, <ts>, <x> eta <ty> (orain <tt>)— nola ahoskatu behar diren azaltzen luzatzen da ondoren. Bigarrenik, euskaldunen artean dauden

(33) Pasartearen hasiera *De la Antigüedad...*-etik hartua da (1729: 88), baina han zehatzagoa izan zen euskarak ez dituen eta badituen gauzak aipatzerakoan: “No tiene el Bascuence aquellas dificultades que acompañan a otras Lenguas. Escríbese como se habla, y quanto se habla, puede escribirse con facilidad. No ay concurrencia de letras, ni de consonantes, ni de diphtongos, ni tritongos [sic] que embarazan la pronunciación. Ay concurrencia de muchas vocales, pero no se syncopa su pronunciación, ni se elide por sinalepha alguna dellas, v.g. *aei*, o si no *aei*, a aquellos, se pronuncian todas las letras”. Ondoren, hemen ere zailak izan daitezkeen hotsez —baina <tz> eta <ts> bakarrik aipatuaz— aritzen da.

ahoskera ezberdinez kezkatuta ageri da, baita Hego eta Iparraldeko usadioen artean somatu dituen idazkera ezberdin zenbaitez ere. Hiztegi barruan idoro dezakegunaren bide-erakusle izan daitekeen neurrian behinik behin,³⁴ badirudi interesgarria izango dela haietaz adierazi zituen iritziak astiro berpasatzea.

Ezer baino lehenago, ahoskera eta idazkera biak batera aipatu ditudanez gero, komeni da gogoratzea garai hartan ezeze XX. mendera arte gutxienez normala izan zen bezala (Oñederra 1992), Larramendik grafia eta ahoskera —letrak eta hotsak— bat bailiran hartzen dituela. Honetaz gainera, azpimarratu behar da *HH*-ko honi buruzkoa jadanik *De la Antigüedad...*-en (1728: 88-89) aurrerapen batzuk eskaini eta *Imposible Vencido*-n (“Pronunciación y ortografía del Bascuenze” atalean, 1729: 337-340) puntu istilutsu guztiei buruzko bere iritzia eman ondoren idatzi zuela, eta are oraindik *Corografía*-n (“De los dialectos del vascuence...” atalean, 296-298. or., zubereraz eta lapurteraz ari dela) gaira itzuliko zela: nahikoa kezkatzen zuen kontua bide zen, beraz.

Larramendiren jarrerari dagokionez, erabat egokiak iruditzen zaizkit oro har *Imposible Vencido*-n hartu zuenaz Gómezek (1992: 266) idatzi dituen hitzok: “...usadio ezberdinak idatzi dituela esan behar da. Ez da arauemailea, ez behinik behin geroxeago Erret Akademiaren Gramatika (1741) izango den [eta, guri dagokigunez, *DAut* izan zen] bezala. Dena dela, nolabaiteko arauak, norma bat, ezarri nahi dio euskarari, baina ez du kontu honetan oso hertsiki jokatzeko”. Hona hemen norma edo norma-hasikin haren osagaiak:

1) <j> /j/ ahoskatzen dela —eta ahoskatu behar dela— diosku (1745: xxxviii), baina ez leku guztietan:³⁵

No tiene el Bascuence aquellos sonidos que llama Quintiliano inenarrables, ni aquellos que se oyen allá en lo profundo de la garganta, y en el paladar. Por lo común es lengua lenísima y suavísima, como la llamó Escaligero; su general pronunciación muy dulce y graciosa, con un ceceo natural, sin la aspereza que en el Castellano, y sin lo femenino del seseo.³⁶ La pronunciación de la *j* gutural, que ay en algunos parajes, no parece del Bascuence, sino pegadiza del Castellano, *jauna, jan, joan, jo, jan, joan, jo*, que en lo general del Bascuence se pronuncian *jauna, jan, joan, jo*, inclinándose a *yauna, yan, &c.* (*ibidem*).

En este dialecto de Guipúzcoa se ha introducido la pronunciación Castellana de la *jota* gutural y fuerte, *Jauna, jo, jatorriz, &c.* que es contra la costumbre de todos los demás dialectos, y parece pronunciación pegadiza (*ib.* xxx).

2) <h> Iparraldeko euskalkietan hasperenduna dela lainoki aitortu arren, ez dirudi hotsa atsegin zuenik (“...aspiran mucho las voces...” *ib.* xxvii), are gutxiago ezta-

(34) Baina baita *Imposible Vencido*-ko ideiak osatzearen, zeren eta —jadanik gramatikaz adierazi moduan— hauxe izan baita honetaz ezagutzen dudan lan bakarrak (Oñederra 1992) aintzat hartzen duen informazio iturri bakarra.

(35) Adierazpena gramatikari baino xamurragoa da: ezen han “...la pronunciación gutural de la *j* y de la *g* no es del Bascuence (...) y es menester guardar la primitiva pronunciación” baitzioen (Larramendi 1729: 337).

(36) Hasieratik eta honainokoa, ia hitzez hitz, *De la Antigüedad...*-etik hartua da (Larramendi 1728: 89).

rriaren barrunbean ahoskatzen direnei buruzko goiko adierazpena irakurri ondoren. Orobat lapurteraz “en otras que no aspiran, ponen sin necesidad la *b*” (*ibidem*) badio ere, letra hitz batzuetan gordetzearen alde dago erabat, esanahia bereiztearren (*ib.* xxxviii). Ahoskeran, ostera, bere iritziak gorabehera, ziurrenik ulertu behar da gramatikari adierazi zuen berbera, alegia: “En esto cada Provincia guarde su estilo, como en el tonillo particular de la voz” (Larramendi 1729: 338).

3) <k> zeharo alferrikakoa iruditzen zaio, <c> edo <q>-k haren lana egin dezaketenez gero (1745: xxvii). Hasiera batean biunibokotasun ospetsuaren aurka ari dela badirudi ere, ohar gaitetzen berak ezagutu zituen Iparraldeko testuetan ez zegoela —ezin egon zitekeela— <k> ahalorodunaren arrastorik,³⁷ haietako batzuetan herskari hasperenduna adierazteko erabiltzen zena bakarrik baizik:³⁸ hiru grafemaren ordezkari aski zela zeritzon, beraz, eta besterik ez. Dena dela, bazekien <kh> digrafoak bederen herskari hasperenduna ordezkatzeko zuela: “En este dialecto [lapurteraz] no se aspiran tanto las voces como en el zuberiano, y con todo eso escriben muchas inútilmente con la *b*. ¿No es más liso y llano escribir como nosotros *icusi*, que no *ikbusi*?” (*Corografía* 298); erantsi behar da Axular bere alde aipatzen duela, honek *icusi* idazten zuela profitatuaz.³⁹

4) <ch> Iparraldean bigunago (“más blandamente”, *ib.* xxvii) ahoskatzen zela ohartu zen, Hegoaldean “a la Española” (*ib.* xxviii eta xxx) egiten zen bitartean. Inoiz ere <x> (edo haren ordezkari <is>, <(i)sy>, etab.)⁴⁰ eta Iparraldeko <ch>aren arteko lotura agerian jarri ez bazuen ere, argi dago haren balioa ongi ezagutzen zuela, ez bakarrik Iparraldeko hitz zenbait bere sistemara aldatzen jakin zuelako (cf. *aisolduria* “cuidadoso”), baizik eta frantsesezko usadioarekin zuzen lotu zuelako: “...porque sin la *t*, acostumbrados a la pronunciación francesa, pronuncian *Charité*, *Cyarite*, la *y* consonante” (*Corografía* 296). Jokabidea, dena dela, aipagarria da, zeren eta ez baitzuen batzuen usadioa besteena baino hobea edo txarragoa zenik esan nahi izan eta, honen arabera zuzenean, ez zuen <ch>aren Iparraldeko erabilera hiztegian gaitzetsi. Honen ondorioz, <ch>k *HH*-an balio bikoitza izan dezake (cf. *chedea* “intención”, “objeto”,

(37) Urratsa, Iparraldeaz den bezainbatean, *Andre-dena Mariaren ilhabethea* liburuan (Baiona, 1838) eman zen, oso oker ez baldin banago. Pikabeak (1993) bilakaera fonetikoarekin (bustiduraren adierazpena) eta morfofonologiarekin (*'bait-* + adizkia' lotura) zerikusia duten gertakariak bakarrik aztertu ditu, tamalez, izenburuan lapurtera *idatziaren* bilakaera aztertuko duela iragartzen duen arren. Hegoaldeko gorabeheraz, ik. Urgell 1987: 365-368.

(38) Zehazkiago, Larramendik ezagutzen zituen liburuetara mugatuta, <c/qu> vs <k> Leizarraga eta Materreren gan bakarrik aurkitzen da; Axularrek <k>ren ordezkari <cc> darabil (Larramendik azpimarratu zuen bezala: ik. *Corografía* 298). Gainerantzean, Etxeberri Ziburukoaz geroz sistema arrunta <c/qu> vs <kh> da idazle guztietan (Argaignarats, Etxeberri Sarakoa, Xurio, *CatLav* txikia zein handia eta Harriet).

(39) Larramendi maltzurtzat hartzeko joera gure artean oraindik ere indar handiaz dabilenez gero, zehaztu behar dut zehazki Axularrek zer erabiltzen duen esan gabe aipatu zuela bere alde; haatik, ez nuke ulertzea nahi azpikoan ari zenik. Izan ere, hartaz idatzi zuenari begira, ezin ziur egon gaitzeki <k> soilak eta Axularren <cc> honek adierazten zutena somatzeko gauza izan zen ala ez, <kh>arena, ikusi berri dugun bezala, agerian jarri zuen bitartean. Areago: ziurrenik ez zion axola, zeren eta grafia baita nolabait finkatu nahi zuen gauza bakarra; ahoskerari dagokionez, “nork bere estiloa gorde dezala” hura gogoratu behar dugu.

(40) Hots honen adierazpenak Hegoaldean sortu dituen buruhausteez ik. Urgell 1987: 360-365.

chotilla “lindo”, etab., etab.).⁴¹ Osterantzean, *orixe*, *alaxe* bezalako hitzetan izan ezik (cf. Larramendi 1729: 338 eta ik. Mitxelena 1978: 394 eta Urgell 1987: 361), eskuarki idatzietan <is> (*puisca*, *choraisca...*) eta hiztegiko sarreretan <is> (*aiseria* “zorro”; *eistua*, s.v. *troxecillo*) edo, bakanxeago itxuraz, <sy> (*asyeria* “raposa”) baliatzen ditu. Ordezko grafema hauek abantaila nabarmen bi zeuzkaten: alde batetik, haren ustez ahoskera hobekixe islatzen zuten (“...se inclina a la pronunciación de *oriserie*, *alaside*”, 1729: 338; “...se pronuncian casi *ausye*, *orisye*, *gueisyeago*, *goisyo...*”, 1745: xxxviii); eta, bestetik, gaztelaniazko <x>ren bilakaera eta orduko ahoskera zeharo ezberdinagatik sor zitezkeen zalantzak uxatzen zituzten.

5) Antzera gertatzen da gaur <tt> idazten dugun hotsaz: alde batetik, orokorrean, <ty>z transkribatzen duen hots batez mintzatzen da (1745: xxxviii); eta, bestetik, Iparraldeko idazleek darabilten <tt> grafemaz (*ib.* xxvii). Bien arteko lotura, berriro ere, bere beste lan batek egiten laguntzen digu:

...la *t*, además de la regular pronunciación, tiene otra diversa, siguiéndosele *u*: y es media entre la que tiene la *t*, y la *j* consonante, no tan fuerte como la primera, ni tan suevo como la segunda. Tiene casi el sonido de *tiu* monosyllabo, *ditut*, *badituzte*, *ditiut*, *baditiuzte*. Y para significar esta pronunciación duplican en algunas partes la *t* (1729: 338).

Haatik, inguruneak eragindako⁴² <tt> honi buruz esan daitekeen garrantzizkoena, nik uste, adibideen arabera automatikotzat (gaurko hitzez esanda), hots, grafiak jaso beharrik ez duen ezaugarritzat jotzen duela da, zeren ez baitu behin ere, ez idatzietan ez eta hiztegian ere *ditut* bestela idazteko inolako asmorik agertzen. Esan gabe doa honekin zenbait hizkeraren —ziurrenik berearen— ezaugarri baino ez dena orokortzat ematen ari dela baina, aldi berean, ohartu grafi islapenik ez izanik edonongo ahoskapanari ere lekua uzten ziola: berriro ere “nork bere estiloa gorde dezala” izan daiteke, beraz. Bestelako kontua dugu *ttantta* bezalako zerbait nola adieraziko zukeen asmatzea, baina dena dela, honetaz nik baino gehiago dakienak jadanik azpimarratu du “...kuriosoa dela, gipuzkoarra izanik, gainerako bustiduren berri ez ematea” (Oñederra 1992: 57). Iparraldeko idazleengan aurkitzen zuen *-tto* atzizkiari, adibidez, badirudi txokokeria iritzi ziola: “...aunque no es tan general, que muchas veces no escriban el *cho*, como en España” (Larramendi 1745: xxvii).

6) Sudurkariaren bustidura buruhauste gehiago emateko modukoa izan zela dirudi, ezen euskalki guztietan <ñ> vs <n> erabilerak somatu baitzituen. Halaz ere, <ñ> ahoskeraren alde agertu zen irmoki; ikus dezagun nafar-lapurteraz, bizkaieraz eta gipuzkeraz, hurrenez hurren, dioena:

(41) Ez dira honetaz ohartu Larramendiren hiztegia baliatu duten hiztegi berriek: *atxa* transkribatu dute OEH-ak eta EH-ak (s.v. *haxa* lehenak eta s.v. *hax* (?) bigarrenak) HH-ko <acha>, eta OEH-ak *atxuri* (s.v. *axuri*) HH-ko <achuri>, adibidez, lehena inolako zalantzarik gabe *axa* dela, eta bigarrena ziurrenik *axuri* dela erreparatu gabe. Arazotsuagoa da oraindik Larramendik *churi* bezalako zerbait idazten duenean azpian zer dagoen erabakitzea; alabaina, bistan da, ene ustez, “nork bere estiloa gorde dezala” epaiak hemen ere zerikusia duela.

(42) Oñederrak (1992: 57) seinlatu du lehendabizikoz gertakariaren ingurunea —baina oker: “siguiéndosele *u*”— jaso zuela. Ohargarria da —oharra Lakarra irakasleari zor diot— okerra, batek daki nola, Greenberg (arg.) 1978ra iritsi dela (ik. Bhat 1978: 54; iturritzat Lochak 1960 aipatzen du).

En el uso del *ña, ñe, ñi, ño, ñu* ay la misma variedad que en España; pues unos pronuncian *miná, mainá*, y otros siempre *miña, maiña*, y es como se debe pronunciar; pero quando estas voces vienen en composición, pierden la pronunciación de la *ñ*, y se dice *minduna, mainduna*; y, no obstante, en baxa Navarra escriben *miñduna, maiñduna* (Larramendi 1745: xxviii).

En el *ña, ñe, ñi, ño, ñu* ay diferencia, pues en partes lo pronuncian assí, y en partes *na, ne, ni, no, nu* (*ib.* xxviii).

El *ña, ñe, ñi, ño, ñu* es corriente, aunque en tales quales voces ay alguna variedad, como *miña* o *miná, iñor, inor, ceña, ceina* (*ib.* xxx).

7) Azkenik, Iparraldeko grafia etimologizaleen kontrakoa izan zen:

...por guardar, a su parecer, demasiada puntualidad, desfiguran en lo escrito lo pronunciado. Assí dicen *haiñ bandia* lo que nosotros *ain andia*; *bambat dohaiñ*, y nosotros *ambat doaiñ*; *guebiago nabi bear* [sic] *dugu*, y nosotros *gueyago nai bear degu*. Assí dicen *beكاتorea, elkhar*, y nosotros *becataria, elcar*. Assí dicen y escriben de *uts, utstú, otz, otztú*, y nosotros *ustú, oztú*, y es lo que se pronuncia (*ib.* xxvii).⁴³

Zehaztaperen orokor hauen ondoren, Larramendik ez zeukan zer esan handirik hitzez hitzeko kontuan. Besterik da, ostera, *HH*-ak jasotzen duen grafi sistemaz edo sistemez den bezainbatean, baina honek hemen eskain diezaiokedan baino arreta gehiago merezi du. Gogora dezadan, besterik gabe, Larramendik euskararen grafi sistema zenbait puntutan zuzendu eta finkatu zuela (Lakarra 1985b).

4.11. Euskal hitzen esanahiaz

Dagoeneko ikusi dugu Larramendiren “nota” zenbait euskal hitzen esanahiari buruzkoak direla. Etimologietan ere, oro har, alde honetatik datozen zehaztapenak aurkitzen dira, hala nola “Alcandora, vestidura blanca a modo de camisa, es voz Bascongada, y llamamos assí a la camisa de hombre, *atorra* a la de muger”. Bi bide haueztaz gain, badira sarrera arruntetan, noizean behin, halako azalpenak. Hona hemen aurkitu ditudanak, bilaketa arretatsua batek gehiago eskainiko duelakoan:

Abonar assí, *cimaurtú, iñaurquindu, basaratú*. Véase *estercolar*, y allí se dirá la diferencia de abonos, y sus nombres.⁴⁴

Mañoso, *mañatsua, mañaduna* <-ña>, *mañatia*, significa en Bascuence al que tiene mañas e impertinencias.

Saín, grosura de animal, *saiña, lumerá, gantza*. *Lumera* dezimos al saín de la ballena.

(43) Azkenekoari buruz araua emana zeukan jadanik gramatikan: “...muchas veces se forman verbos de aquellas voces que tienen la *tz* y la *ts*; pero siguiéndose otra simple *t*, se pierde la *t* de la *tz* y de la *ts*: v.g. de *gatzá*, sal, *gatzú*, salar; de *otzá*, frío, *otzú*, enfriar; de *utzá*, dexar, *ez dit uzten*, no me dexa. Item de *utsá*, vacío, *ustú*, vaciar, &c. Lo mismo es en otros nombres compuestos, v.g. de *bitzá*, palabra o dicción, *bizteguia*, diccionario; de *gatzá*, sal, *gatzteguia*, salina” (Larramendi 1729: 339).

(44) Gero, egiatan, aurreratuko oharra ahaztu egin zuen, baina aitortu behar zaio benetan ordain gehiago eskaintzeko gai izan zela: “Estercolar, *goroztu, gorotzatu, goroztatu, cimaurtu, cismaurtu, iñaurquindu, basaratu*” eta, batez ere, “Estiércol, *gorotza, cimaurra, cismaurra, iñaurquina, basara, basá*”.

Seta, setas, *zuzac*, *cizac*, *susac*. // Setas mayores, *perrechicuac*. (...) Ay varias especies, véanse algunas en la voz *hongo*. // Hongo, fruto silvestre de la tierra, viene de el Bascuence *ontoa*, *ontyoa*. (...). Ay varias especies que se comen, v.g. fuera de el *onto*, *gureto*, *guibelurdin*, &c. Y en general a todas se llama *perrechicua*.

Hiztegitikaren zehaztapen nahia —eta zintzotasuna— honelako oharrak egite-raino irits daiteke: “Fice, pescado pequeño y tierno; parece que es el mismo que en Bascuence llamamos *zarboa*”.

4.12. Larramendiren gomendio edo erabakiak

HH, euskarari dagokionez, objektiboki deskriptiboa (Malkiel 1975: 19) dela esan dai-teke: euskalki guztietako hitzak neurri berean —bere egin ahala beste mugarik gabe— jaso nahi ditu, ez du fonetika, morfologi zein joskerazko aldaeren artean hautapenik egi-ten eta grafi eredu bati baino gehiagori lekua egiten dio. Alabaina, baieztapen honek zehaztu beharra dauka. Hitzaurrean bederen, xede arauemailea ez du erabat ukatzen:

Por esso a falta de libros me fue forzoso consultar el uso verbal de nuestros Patri-cios; oír a cultos y no cultos; notar cómo se habla en los Pueblos y en las Caserías; peregrinar a varios parages, y más con el empeño de comprehender en mi Diccio-nario todos los Dialectos del Bascuence, hacer apuntamientos, observar, combinar, *separar el uso del abuso*, adivinar la Ortographía, investigar etymologías y raíces... (Larramendi 1745, eskaintzan; etzana nirea da).

Euskal grafiaz den bezainbatean, Larramendi arauemaile baino aholkuemaileago izan zela etsita nago, gorago adierazi dudan bezala, bere aholkuek gero izango zuten arrakasta gorabehera. Beste puntu batzuetan, ordea, ez dut uste hain goxoa izan zenik. Zehazkiago, badirudi sutan jartzen zela euskal hitzak baztertu eta erdarazkoak beharrik gabe erabiltzen zirenean; *HH*-ko maileguez azterketa berezia eskatzen badute ere, konpli da hemen erants dezadan honek eragina izan duela *HH*-ko sarre-retan eskaintzen duen informazioan. Hona hemen idoro ditudan erakusgaiak, haieta-tik bat oso-osorik euskaraz emana:

Lienzo, *euná*, *ebuná*, *lieutá*, *liñeuta*, *linteoa*. (...) *Euna* es el nombre general de el lienzo y, no obstante, con sobrada impertinencia dan las mugeres oy el nombre de *euna* a sólo el lienzo de la tierra y que no viene fuera de el Reyno.

Salutación angélica, el Ave María, *Aingueruaren agurra*, *agur Maria*. *Esta eusqueraz esan bear Jaincoac salvazaitzala, ezpada agur Maria, &c.*

San, *doné*, *jaun done*.

San Sebastián, *Donostia*, San Juan, *Done Joaná*, San Esteban, *Done Estebe*.

En estos tres, que son nombres de Pueblos, todos los Bascongados usan el *Doné*, y deben usarlo en todos los demás.

5. Adibideak

DAut, bere izenak adierazten duen bezala, batez ere literaturaren gainean eraiki-tako hiztegia da: “...en el [punto] que se convino con mayor constancia fue en con-

firmar quantas voces se pudiesse con autoridades de los mejores Autores...” (*DAut* 1726: xviii). Orokorrean, bada, tradizio idatziak berretsitako hitzak jasotzen ditu ahaleginean; ez osoki, halere:

...obliga la necesidad a que una u otra vez falten autoridades para algunas voces: singularmente para aquellas cuya vulgaridad las excluye de escritos serios, y no ha logrado el cuidado encontrarlas en los de asunto jocoso; sin que por esto sea culpable la Academia, que se reconoce obligada a todo lo que es estudio, pero no a lo que en tanta parte pende de la contingencia (*ibid.*).

Ezin naiz orain gehiegi luzatu honetaz, baina argi dago hitz asko eta asko hiztegietatik zuzenean hartutakoak direla (Covarrubiasen *Thesoro*-tik batez ere), halakoe-tan ohi den bezala hiztegiez kanpoko bizitzarik izan gabe sarritan. Honetaz dena dela, hemen bereziki interesatzen zaigu sarrerako zati ia ezinutzizko bat literaturatiko adibideak osatzen dutela.

Larramendik, berriro ere, honelako informazioa hiztegitik kanpo utzi zuen. *HH*-an zehar egin ditudan ibilalditxoetan bi salbuespen aurkitu ditut, halaz ere, honexegatik zeharo markagarriak. Lehena, *DAut*-ek ez dakarren hitza da, eta badirudi ereduaren erara sendotu nahi izan zuela, irakurri zuen liburutik adibidea emanaz:

Desperpentar, cortar, llevarse de un golpe, arrancar, cortando con violencia, *zatautsi*, *beingoan epaqui*. Lat. (...). *F. Juan de Santa Maria Relac. de los Martyres de el Japón cap. 5*. Y a quatro hachazos, el propio viento le desperpentó (al arbol) y le llevó en alto, sin tocar en el navío.⁴⁵

Bigarrena, berriz, *DAut*-ek dakarren bi adibideetatik bat da, emandako etimologia eta haren esanahia sendotzen laguntzen ziona, hain zuzen; irrifarrez baizik ezin irakur daiteke testuinguru honetan bere alde erabili duen idazlearen —Ambrosio de Moralesen— izena:

Hoya, hondura en los campos, es voz Bascongada, y se dixo de *oyá*, que en un dialecto es cama y asiento u descanso plano, y es la significación que tiene *hoya* muchas vezes, y no la de el Latino *fossa*: v.g. Ambr. Mor. lib.9. cap.7. el sitio de suyo está levantado sobre una hermosa hoyo de tierra, de más de dos leguas.

Euskaraz, ordea, hitzak zein euskalkitakoak diren ez markatzeko daukan arrazoi beragatik, antza denez, inoiz ere ez liburuetakoa hitzak diren ala ez eta norenak, ez eta ematen dituen adibideak bereak ala norbaitenak diren aitortzen du. Bestelako iritzia agertuko zuen Aizkibelek, *HH*-ko hitz zenbait idazleen aipamenei bidez berretsiaz; honela azaldu zuen honek hitzaurrean:

Convencido íntimamente de la utilidad de las citas, que destierran toda sospecha de que hayan podido inventar los lexicógrafos algunas de las palabras que no están

(45) Ez dago, oker ez banago, Larramendiren liburutegikoaren artean (Altuna 1984). Palauren arabera, gaztelaniazko bi argitalpen zahar daude, eta Larramendik ematen duen izenburuari hobekien egokitzen zaiona, *Relación del martirio que seys Padres Descalços Franciscanos, tres hermanos de la Compañía de Iesus, y diecisiete Japoneses Christianos padecieron en Japon* (Madrid, 1601) deritzona da.

en uso, pongo todo mi cuidado en enriquecer este Diccionario con el mayor número de citas que puedo, particularmente aquellas voces o dicciones que son peculiares de un solo dialecto, o no son comunes en la conversación (Aizkibel 1883: ii).

HH-an honetan ere bi salbuespen idoro ditut, lehena Leizarragaren Testamentutik eta bigarrena Marca-ren *Histoire de Bearn*-etik (Paris, 1640):

Placa, moneda antigua de España de muy poco valor, creo que es la misma que el Bascuence llamaba *pelata* (...) en el Nuevo Testamento Bascongado se pone por moneda de poco precio.

Procuración, contribución que los Prelados sacan de las Iglesias que visitan, *arceutsa*. (...) De esta voz *arceuts* en este significado ay mucha memoria en la historia de Bearne de el señor Marca.

Nolanahi ere den, liburuaren hasiera aldera badirudi Larramendik sarrerak euskal adibidez hornitzeko asmoa izan zuela, hitzen —eta, esan bezala (§ 3.3.1), batez ere aditzen— joskera nolakoa zen erakusteko. Gure corpuseko lehen orrialdean (I, 6), laburrago batzuekin batera, honako lau adibide sortak irakurtzen dira:

(Es una grande) abominación, *nazca aundi bat da, naga aundi bat da*†. Item *nazca aundi batecoa da, naga aundi batecoa da*.

Abonar, (...). Le abonó en cuentas aquel dinero, *ontzatu cion cóntuetan diru burá, ontzat artu cion*. No ha menester que le abonen, *eztu iñoren ontzateren bearric*.

Abonar, salir por fiador, (...). Ha dicho cosas bellas en su abono, *gauza ederrac esan ditu bere ontzatean*. Qué podrás hablar en abono de un ladrón? *Cer hitzeguin dezaquezu, cer erausi daguiquezu lapur baten ontzatean?*

Aborrecible, objeto digno de aborrecimiento, *erabea*. Este es mi objeto aborrecido, *au da nere erabea*.

Adibideok, dakidalarik, Larramendiren burutikoak dira: ez bederen *DAut*-ekoen itzulpenak, ez eta, zehazta dezakedan neurrian, euskal literaturatik erauziak. Lanaren handiak edota liburuaren luzerak atzeratu bide zuen, halere, gainerakoan ez baita ia honelakorik berriro ikusten. Corpuseko salbuespenak bi dira:

Al pié de, casi, *ozta*. Lat. Ferè. Ya avía al pié de quinientos hombres, *baciran ozta bosteun guizon*. Lat. Erant ferè quingenti homines.

Adibide hau, *DAut*-ek ematen dituen hiruretatik azkena da, egokitua bada ere: “Y por si acaso este faltasse, le envió otro nuevo nombramiento, para el que había de gobernar lo que tocasse a lo del Puente, que eran *al pié* de dos mil hombres” (Gonzalo de Céspedes, *Historia de Phelipe Quarto*, lib. 6, cap. 17).

Bigarrena, berriz, euskararen berezitasun bat adierazteko eratu duen sarrera berri batean agertzen da:

No obstante, siguiéndose plural, *eztivalá ansi*; no obstante las fuerzas y costumbres, *eztiradelá ansi indar ta oitura guciac*. Lat. Viribus, & consuetudinibus non obstantibus.

6. Errefrauak

Hiztegietan esaera zaharrak jasotzea garaiko gustuei bete-betean egokitzen zitzairen zeregina zen: *DAut*-en eredu guztiak ere —Covarrubias barne— horrela jokatu zuten (Lázaro Carreter 1981: 103).⁴⁶ Ezin konta ahala dira, beraz, eremuan Larramendik irakurri zituenak, baita haietatik asko (baina ez denak) berera ekarri ere, euskal ordainak eskainiaz. Alabaina, *HH*-an irakur daitezkeenak ez dira beti etorki berekoak, ez eta denak *DAut*-en ereduari zor zaizkionak ere.

Aurreko mendearen erdialdean, Oihenarten bildumekin (1657-1665), euskal errefrauzaletasunak erpina jo zuen, mende eta Erdiko ekoizpen aberatsaren ondoren (Lakarra 1996: 145). Beste mende eta Erdiz, ordea, ia ixilean igaro zen, Erromantizismoak herri jakituria ezagutzeko kezka berpiztu zuen arte.⁴⁷ Bere garaiko euskaldunek bezala, uste dut Larramendik ere ez zuela esaera zaharren zaletasun berezirik izan: landu zituen arloen artean, honek bazter-leku bat baino ez du betetzen; bildumak, nonbait, ez zeuden boladan.

Haatik, euskal errefrautegiaren historia baten ezean murratu dudan bilakaera hori zuzena bada, Larramendiren *HH*-ko errefrauek⁴⁸ esanahi berezia daukate, XVIII. mendeko lekukotasun bakarra ez badira behintzat, ziurtasun osoz handiena osatzen dutelako. Halaz ere, ez du ikertzaileen ez eze atsotitz biltzaileen inolako arretarik erakarri, dakidalarik.⁴⁹ Ahaztu honen azalpena erraza delakoan nago. Ni neu, atal honi ekin nionean, etsita nengoen *HH*-ko errefrau gehienak *DAut*-ekoen Larramendiren itzulpenak zirela. Anitzek itxura hori daukate, bai; baina itxura, dakigunez, engainagarria izan ohi da. Hasiara batean, bada, honela sailkatu nuen Larramendiren uzta, eta derradan aitzinetik sailkapenak oro har balioko duela, nahiz ordutik hona sail bakoitzean sartu beharreko errefrauen kopurua nahikoa aldatu eta, beraz, baita iritzia ere:

a) Talde handi bat itzuli egin zuen. Nabarmena da oso zaila dela den-denen herrikoitasuna *a priori* ukatzea, bi tradizioek elkarrekin dituzten esanahi ez eze forma

(46) Atsotitzak sartzeko asmoa hiztegiaren lehenengo egitasmotik hantxe zegoen: ik. *DAut* 1726: xv-xvi.

(47) Oso adierazgarria izan daiteke, agian, Garatek (1998: 24-32) "Atsotitzen kondaira" atalean Oihenartengandik gizaldi honetako bildumetara igarotzea, tartekorik gabe. Oihenarten ondoko lehen bilduma argitaratua, badirudi G. Brunet-en *Anciens proverbes basques et gascons recueillis par Voltaire...* (Paris, 1845) izan daitekeela (ik. Vinson 1891-1898: 12h zb.), Voltoireren atsotitzen bilduma (78 orotara, Akesoloren [1985: 130] datuen arabera). Data beretsuan ondu zuen M. Hiribarrenek (1810-1866) bere bilduma argitaragabe eta, dakidalarik, ikergabea (Azkuek [1945: 23-24] "atsotitz itzultzaileen" artean sartu zuen), Uriartek bezalatsu (*Euskalzale* aldizkarian lehenengoz argitaratua; Azkue 1945: 16-17). Argitalpenaren aldetik ez bada ere, denoi Mogel aurreratu zitzairen, *Peru Abarka*-n jasotzen dituenekin.

(48) *HH*-koei han-hemen sakabanatuta utzi zituen batzuk ere bildu beharko litzaizkieke. *Corografía*-n (c. 1754) bederen badira beste bi: "Aquí tienen un refrán: *Goiz gorri euri daidi, arrats gorri eguraldi*, y quiere decir que arboles encendidos de la mañana son señales de agua, y los de la tarde de buen tiempo" (41) eta *Egoqui Machini mantua* (188).

(49) Azkuek, behinik behin, ez zuen aipatu ere egin *Euskalerrriaren Yakintza*-n, errefrau biltzaile zein itzultzaile ezagun guztiak banan-banan —eta onerako zein txarrerako— aurkeztu arren (1945: 23-24). Ezin sinets daiteke, ostera, *HH*-an errefrauak badirela ez zekienik: hitzak bezain susmagarriak iruditzen bide zitzaizkion, eta aipatzea bera kaltegarri, nonbait. Bide batez, orobat ez du aipatzen (baina ezagutzen zuen: Mitxelena 1970: 137) Arakistainek Larramendiri bidalitako eranskinetan agertzen den eta nik neuk ezagutzen dudana XVIII. mendeko beste bilduma bakarra. Zertxobait kezkatu da arestian Kalktzakorta (1996, 1997), gutxi gorabehera hemengo ondorio berberak erdietsiaz, corpus txikiago batekin eta errefrauen herrikoitasuna erabakitzeke erabili dituen iturriak aitortu gabe bada ere.

bereko edo antzerako erretrauen ugaria ezagututa.⁵⁰ Beste buruan, Larramendiren aurreko euskal hiztegi-gileek⁵¹ argi eta garbi erakusten digute iturri(ar)en atsotitzak itzultzea ez gaizki ikusia, normaltzat hartua baizik zegoela garai haietan: itzuliak dira, denak edo gehienak, Voltaire-ren *Tresor*-ekoak (liburu osoa itzulpena da), baita Pouvrearen⁵² eta Urteren⁵³ hiztegi-koak ere.

b) Beste batzuk, berriz, badirudi gaztelaniazko erretrauen euskal kideak direla, Larramendik entzunak edo irakurriak.

c) Azken talde batean sartuko lirateke Larramendik euskaraz bakarrik ezagutzen zituenak.

Esanak esan, ez da garrantzi txikiko kontua, itzuliak zein diren (a) eta zein jasoak (b,c) erabakitzea. Eta ez da begi-kolpean egin daitekeen zerbait. Lehen hurbilketa gisa, han-hemen jasotako erretrau sorta batek zer nolako emaitzak eskaintzen dituen aztertzea aski izan daitekeela deritzot. Hona hemen:

1. “Por Abril aguas mil, *Apirillean euri betean*” (I, 8).
2. “A la vejez, aladares de pez, *agureac quiscur, centzua labor*” (I, 47).
3. “Ay abuelo, sembráisteis alazor, y naciones anapelo. Refrán para los que hazen, y no son correspondidos, *erein dezu garia, eguin zatzu sasia*” (I, 49).
4. “A un traydor dos alevosos, Refr. *beari bati berreun da bi, etoi bati, beari bi*” (I, 56).
5. “Allegadores de la ceniza, y derramadores de la harina, *zayetan zur, ta iriñetan eró, iriñetan zogui*” (I, 60).
6. “A padre allegador, hijo expendedor, *aitá biltzálle, semé galtzálle*” (I, 0).
7. “No por mucho madrugar, amanece más temprano. Refr. *Goiz jaiquiá ezta egun sentia*” (I, 66).
8. “A muertos y a idos, no ay amigos, *adisquide guichí, illai ta joan diranai*” (I, 68).
9. “Obras son amores, que no buenas razones, *obrac dirade amoré, ez hitz ónen coloré*” (I, 69 eta II, 120).
10. “En los nidos de antaño no ay páxaros ogaño, *igazcó cabiac utsic, ezta an aurten choriric*” (I, 78).
11. “Antes que te cases, mira lo que hazes, *ezcondu baño len, contu cer eguiten den*” (I, 79).

(50) Cf. Lakarraren saio interesgarriak (1996a: 158-166 eta 1996b: 30-75) *Refranes y Sentencias* eta Hernán Núñez-en bildumaren arteko antzekotasunez.

(51) Ez haiek bakarrik: cf. Axularren *Letra gabeko aisia*, gizon biziaren bobia ederra (Gero 42), Senekaren *Ortium sine litteris vivi hominis sepultura*-ren itzulpena.

(52) Lehenerako, ik. Vinson 12i; bigarrenerako, Kerejeta 1991: 869, 12. oh. Biak lotuta, Lakarra 1996: 146-147n azaltzen dira.

(53) Urkizuk —hiztegi-ko beste arlotan bezala— bete-beteen haien jatortasunean sinisten duela badirudi ere: “...Oihenartek, Garibaiek [sic], Lope Isastikoak, Jakes Belakoak, Voltaire-k eta beste askok bezala Urtek bildu zituen, edo hobe esan, gogoan zituen edo gogora zetozkion atsotitzak sakabanaturik aurkitzen dira, joia eder bailirean, hiztegian” (1989: 101). Besteak beste, eskaintzen duen sortatik, nekez mantent daiteke “*Their hour-glasses running with water as ours do with sand*. Hequien ur-orénac badihóaz gure hare orenac beçala”, nabarmenena aipatzearen, euskal erretrau jatorra denik, ingelesetik euskarara zuzenean itzulitako lehena —eta lehen esaldia, orobat— izateko ohorea erraz aitortzeko bitartean.

12. “*Alper da Maria maquillatu, berez beardu*. Refrán que enseña que no sirven los palos para hazer, v.g. discreto a un tonto, si de suyo no tiene fondos. En Navarra lo dizen assí: *Alper da Maria maquillatu, ezta berdin centzatu*” (I, 83).
13. “*Arlote, arbuya, zarpa, laztan*, es un refrán que de otro mode se dize, *arlotte igüi, zarpa laztan*; y se aplica a los que de palabra hazen ascos de andrajosos, y de obra son recogedores hasta de los andrajos” (I, 95-96).
14. “Al asno muerto, la cebada al rabo, *astoa illa danean, garagarra buztanean*. Lo mismo significa que estotro refrán, *usoac joan eta sareac eda*” (I, 104). Bigarrenerako, ik. 22.
15. “Haz bien, y no mires a quién, *eguizu on, ta ez jaquin non*” (I, 137).
16. “Bien vengas mal, si bienes solo, *gaitza naibadec ator, bacar baldin baator*” (I, 137) eta honen aldaera: “En hora buena vengas mal, si vienes solo, *ordu onean gaitza atoz, bacarric bazatoz*” (II, 63).
17. “Y aun ay un refrán muy expressivo, que dize: *agoa, bero deño, galdá*, y significa en lo literal, que a la massa de hierro, que llamamos *agoá*, se le han de dar las caldas antes de dexarla enfriarse: y debe hazerse lo mismo en los negocios, sin dexarlos que se enfríen” (I, 161).
18. “Lo que ha de cantar el carro, canta la carreta, *idiac bearrean gurdia orró*” (I, 178).
19. “Ceribon, ceribones, en Bascuence dizen *cedebon*, y ay uno como refrán, que dize, *cedebon, ecin duenac, ecin emon*” (I, 190).
20. “No ay olla tan fea, que no tenga su cobertera, *eztá eltzé ain itsusiric, bere estalquia eztuenic*” (I, 206).
21. “Cobra buena fama, y échate a dormir, *otsande ona badezú, lo gozó eguiñ ezazú*” (I, 206).
22. “Despues de ido el conejo, tomamos el consejo, *usoac joan ta sareac eda*” (I, 219). Ik. 14.ean beste agerraldi bat.
23. “Y aquí el refrán, *auqueraren mauquera, atzenean oquerrá*, y significa que el que es impertinente en sus elecciones, al cabo escoge lo peor” (I, 304).
24. “Tenemos un modo de refrán, *echura bay, ta quemenic ez*, y lo aplicamos a los que tienen mucha ostentación, y no tienen *sustancia*” (I, 421).
25. “No ay mal que por bien no venga, *eztá gaitzic onic eztacarrenic*” (II, 62).
26. “Mal de muchos, consuelo de bobos, *ascoren miña choroen atseguña*” (II, 62).
27. “Malo vendrá, que bueno me hará, *ondoren gaiztoc onduco nau*” (II, 64).
28. “El malo siempre piensa engaño, *gure catuac buztana luce, norc bera bezala besteac uste*” (II, 64).
29. “Manda potros, y da pocos, *urree esan, ta urri eman*” (II, 67).
30. “Quien tal haze, que tal pague, *daguienac darizola*” (II, 135).⁵⁴
31. “Más cerca están mis dientes, que mis parientes, *aideac alboan, ortzac ordea aboan*” (II, 145).

(54) Cf. s.v. *aguantar*: “El verbo *irozo* tenía o tiene sus irregulares, y se colige de este modo de hablar, *daguienac darizola*, el que lo hiziere, que lo aguante y sufra”.

32. “La muger, y la pera, la que calla es buena, *emacumé ta udaré, isilic dagoana da obé*” (II, 161).
33. “Ni en burlas, ni en veras, con tu amo no partas peras, *ez benaz, ta ez burlaz, ez adi josta nagusiaz*” (II, 161).
34. “El que las sabe, las tañe, *daquienac daqui, daquienac daquio*” (II, 265) eta berriz “Quien las sabe, las tañe, *daquienac daqui*” (II, 316).
35. “Quando te dieren la vaquilla, acude con la soguilla, *danean eguzqui, zapiac icbequi*” (II, 298).
36. “Al Sol que naze, *noronz eguzqui, aronz burusi*” (II, 298).
37. “Al primer tapón, zurrapas, *cipotza bein quendu, ta orduan liac aguertu*” (II, 317).
38. “Más vale tarde que nunca, *obe da noiz, ecen ez ñoiz*” (II, 318).
39. “Quien tiene tejado de vidrio, no tire piedras al de su vezino, *beira-tellatna badezu, auzoari arrica ezteguiozu*” (II, 320).
40. “Cada loco con su tema, *choroac oquer, edocein ayér*” (II, 320).
41. “Dice assí un refrán, *aritzác azalá, ametzác bezalá: zarrac ecin daguique gazteac bezala*: Y quiere decir que el quexijo, especie de roble, y el roble echan o tienen corteza semejante, pero que los viejos no pueden hazer lo que los mozos” (II, 373).

Aipatu aurreiritziarekin jokatu arren, hasiera-hasieratik bistan zegoen atsotitz hauetako zenbaiten jatortasuna frogatzeko bazirela kanpoko eta barneko argudio zenbait, berez errazenak diren (c) taldekoetatik hasita:

6.1. Barzuk ez daude ereduari eta, beraz, badirudi Larramendik buruz aipatu zituela: 12, 13, 17, 19, 23, 24, 25, 26, 30, 41. Haietatik hiru (25, 26 eta 30) oraingoz kanpo utzi behar ditugu, *DAut*-ek ez dakartzan gaztelaniazko erretrauz ezagunak direlako.

6.2. *DAut*-en dauden erretrauek —baita ez dauden hiru haiek ere— oso sarrera bakunak osatzen dituzte *HH*-an: alegia, gaztelaniazkoaren ondoren euskal ordaina dator, huts-hutsean. Larramendik *DAut*-ek ematen dien azalpena albo batera utzi eta ordaineztatu egin ditu, besterik gabe, hitzekin egin ohi duen bezalaxe. Salbuespenak hasiera aldera batzen dira denak, A letran dagoeneko somatu ditugun gainerako irregulartasunen modura: 3.ean erdarazko azalpena agertzen da; 4 eta 7.ean “Refr.” laburdura gorde du.

Bereizi ditugun zazpitan (12, 13, 17, 19, 23, 24 eta 41), berriz, bi ezberdintasun erabakigarri agertzen dira: Batetik, ez dago oina eman diezaiekeen erdal erretraurik; euskal hitzak hizpide eman dio Larramendiri, eta erretraua burura ekarri. Bestetik, guztiek azalpena —batzuetan luzea—daramate; behin bederen (12), haren aurkezpena *DAut*-ek ezarri ohi duen berbera da: “Refrán que enseña que...”. Cf., adibidez: “La muger y la *pera*, la que calla es buena. Refr. que enseña a las mugeres quán provechoso y laudable les es el silencio” (*DAut*, s.v. *pera*).

Honekin batera, hasiera aldera erretrauz gehienek (2 eta 3 izan ezik) latinezko ordaina galdu dute. 11. erretrautik aurrera denek daramate, ostera, gure zazpi horiek (gehi *DAut*-en ez datozen gaztelaniazkoetatik bat, 30.a) izan ezik.

6.3. (c) taldekoak, beraz, inolako zalantzarik gabe, Larramendik euskaraz bakarrik ezagutzen zituen errefrauak dira. Zalantza izpirik geratzekotan, ohartu behar da haietako batzuk (12, 17, 19, 23 eta 41) ongi lekukotuta daudela, dela lehenagoko literaturan⁵⁵ edo dela XX. mendeko ahozko tradizioan:

12. *Alper da Maria makilatu, ezpada berez biurtu* (Bc), ...*berez bear du* (Uriarte, B-Izpazter), etab. (Azkue 1945: 125. zb.). *Alperrik Maria makillatu: berez bear du* (G-Gainza; Inza 1963-64: 148).
17. *Agoac bero deño galda* (Isasti 2), *Burdinabero deno yo behar da* (Darthayet, 123 zb.) eta *Burduña bero deno dugun yo* (S; Azkue 1945: 2160. zb.). *Jo burdina bero deno* (Moulin & Uhart 1979: 52).
19. *Zeledon: ezin duenak ezin emon* (B-oñ, F. Segura eta ms.Otx. 70. or., ap. Azkue 1945: 272. zb.).⁵⁶
23. *Auqueraren manquera, azquenean oquerra* (Isasti 11). *Aukera maukera, azkenik traukera* (GN), ...*azkenean...* (G-Amezketeta) (Azkue 1945: 717. zb.).
41. *Haritxak axala ametzak bezala, gazteak ez dii balio zabarrak bezala* (S; Garate 1998: 6369. zb.).

Honenbestez, 13 eta 24 bereziki garrantzitsuak dira, 1745ean bai eta berriro inoiz jaso ez bide diren errefrauak baitira.⁵⁷

6.4. Lekukotasunek asko lagun diezaigukete (a) eta (b) taldeen artean bereizketak egiten. Era askean bestetan jasotako errefrauak ere ziurtasun osoz jatortzat jo beharko genituzke. Hauxe da honako errefrau hauen kasua:

5. Cf. *Çayetan zur, eta yriñetan ero* (Isasti 19). XX. mendeko biltzaileen datuen euskalki hedadurak eta aldaeren aberatsak ere bermatzen duten errefrau da: *Zaietan ziogi, urunetan ero* (B), *ziogi-ren ordez zoin, zur zein zintzo aurkitzen delarik* (Azkue 1945: 2866. zb.), *Arditan zubur, sositan erho* (Z; Azkue 1945: 1935. zb.) eta *Zayetan legor, iriñetan abar* (Inza 1963-64: 161). Cf. gainera Garatek (1998: 13489. zb.) bildutako aldaera ere.
6. Azkuek (1945: 1229. zb.) Bizkaitik hasi eta Behe Nafarroarainoko aldaerak eskaintzen ditu, gehienak HH-koaren egitura berarekin: bizkaieraz *batzaile...banatzaile*, erronkarieraz *irabasl...gastazale*, amikuze-raz *biltzale...igortzale*. Hauen aldamenen badago beste tradizio bat, erdarazkoak bezala datiboa eransten diona, hala nola Oihenart (15 *Aita biltzaleari seme barreiari*), Arakistain (*Biltzalle onari barratzalle* (GN), 63. or.) eta Duvoisinin (*Aita biltzaileari, seme barraiari*, ap. Azkue 1945: 1237. zb.) bertsiok. Cf., gainera, Garatek (1998: 388. zb.) bildutako aldaerak; haietako bat, Aramaion bildua, ia-ia HH-koa da: *Aita biltzaileak semea gastatzallea*.

(55) Aipatuko dirugun zenbait, Isasti eta Axular bereziki, Larramendiren iturri ere izan daitezke.

(56) Ez dut Otxandioko eskuizkribuan atsotitza aurkitu, ez Azkuek aipatu orrialdean, ez eta gora eta behera egin dudan azaleko begiradan.

(57) 24.aren antzekoak badira, ostera: cf. *Itxura ona, barren beltza*, etab. (Garate 1998: 7538-7540. zb.)

11. Cf. *Ezkondu baino len kontu zer egiten den* (Azkue 1945: 1361. zb.), iruzkin honekin: “Leí en un viejo manuscrito que perteneció a Bonaparte”. Letraz letra *HH*-ko errefrau berbera jasotzen duenez gero, badirudi eskuizkribua Larramendiren irakurleren batena izan daitekeela. Halaz ere, funtsean herrikoa da: cf. *Ezkondu baino le(be)n, begira zer egiten den* (Azpeitia, G), *Ezkondu baño len, kontu atere* (Goizueta, GN) eta *Ezkondu baino llehen ezagutzak egin* (Jean Elissalde) (Garate 1998: 4911. zb.).
15. Cf. *Egizu beti on, ez jakinarren non* (B-mu; Azkue 1945: 2237. zb.). *Egik untsa, ez jakinagatik non* (Aiherra, BN) eta *Egizu on, ez dakizula non* (Goizueta, GN) (Garate 1998: 10613. zb.).
18. Cf. *Idiac oñon bidean gurdia* (RS 305), *Idiac erausi bearrean, gurdia inno* (Isasti 49), *Idiac erassi beharrean, gurdia* (Oihenart 273), *Idiak oñon bearrean burdiak oñoten* (B-izp, Uriarte, ap. Azkue 1945: 498. zb.). Cf. Garatek (1998: 7057. zb.) bildu aldaerak ere.
22. *HH*-an birritan aurkitu dugun atsotitza da. Lehen agerraldian (14), erdarazkoaren hitzez hitzeko itzulpenaren ostean agertzen da (“Lo mismo significa que estoto refrán...” aurkezpenaz), eta han eta bigarrenean erdarazkoarekin ez du esanahiaz bestelako erlaziorik. Izan ere, lehenago Isasti (86 *Vssoa joanda sareac gora*) eta Axularrengan ere (*Usoac ioan, sareac beda*, 236. or.) jasotako atsotitza da. Azkuek (1945: 653) komuntzat jotzen du. Garatek (1998: 13297) aldaera gehiago eskaintzen ditu: *Usoak pasa ta sareak beda* (Landibarre, BN), *Urtzoak...* (Arizkun, GN), *Urtzoak iraganaz geroz, sariak beda* (Zalgize).
25. *Ezta gaitzik, onik ez dakarrenik* (Idiazabal, G; Goizueta, GN), *Ezta gaitzik, zeozer onik ez dakarrenik* (Azpeitia, G) (Garate 1998: 5160. zb.).
26. *Askoren mina, txoroen atsegina* (Oderitz, GN-larr, ap. Azkue 1945: 1974. zb.; eta Loidi Bizkarrondo, ap. Garate 1998: 1388).
28. *Gure katuak buztana luze, nor bera leguez besteac uste* (msOch 355). Cf., halaber, ...*bera bezela...* (G-Errexil), ...*bera bezala...* (GN), *Gure txakurrak...* (BN-Aldude) aldaerak ere (Azkue 1945: 484. zb.). *Gure katuak isatsa luze, besteak hala direla uste* (G), *Gure gathuak buztana luze, bera bezala bertzeak uste* (Jean Elissalde) (Garate 1998: 8364. zb.), *Gure zakurrak muturra luze, besteek hala dutela uste* (erreferentziarik gabekoa) (*ib.* 13606. zb.).
29. Egitura bereko eta oso antzeko formako hainbat aldaera jaso izan dira: Cf. *Urria esan, da urria izan*, Decir octubre, y ser octubre (B-m; Azkue 1945: 1821. zb.). *Urrea esan da urria* [‘eskas’] *izan* (erref. gabekoa), *Urria esan da urdia* [‘zerria’] *izan* (Azpeitia, G), *Urrea esan ta urria eman* (Antonio Zavala) (Garate 1998: 13078 eta 13076. zb.).
34. Badirudi Larramendik bestetan luzeago izan daitekeen atsotitz bat jaso zuela: Cf. *Dakienak daki uzkarra burduntzian sartzen* (Ubidea, B; Azkue 1945: 2172. zb.). *Dakienak badaki puzkerra kerrenean sartzen* (Mariano Izeta), *Dakienak daki nun den Landibarren Haranburia* (L (?)) (Garate 1998: 7779 eta 7780. zb.). Gainera, gogora dezagun *HH*-an aldaera bi daudela: *dakienak dakio* oraindik gardenago iruditzen zait, 30. errefrau delá eta beherago (§ 6.6) emango dudán arrazoi beretsuagatik.

35. Cf. *Denean eguzki, oihalak beda* (Landibarre, BN; Garate 1998: 3594. zb.).
36. Cf. *Nondik eguzki, barat buruzki* (AN-b, BN), *Norat eguzki, barat buruzki* (BN-gar), *Nora eguzki, ara burusi* (G), *Noruntz eguzki, aruntz burusi* (V, G) (Azkue 1945: 1214. zb.), *Norat iguzki, barat buruzki* (Donazarre, BN) (*ib.* 1788. zb.), *Norat iguzki, arat buzurki* (BN; Inza 1963-64: 171) eta *Norata eguzki, arata beroki* (Esteribar, GN; Inza 1972).

6.5. Inoiz, ordea, lekukotasunak ez dira aski —edo ez aski fidagarri— errefraubaten jatortasuna frogatzeko:

7. Cf. *Goiz jagia, ezta egun sentia* (erref. gabe; Garate 1998: 5933); *jaikia* > *jagia* aldaketatxoa baino ez dakua *HH*-ko bertsioarekin erkatuta. Erreferentzi gabetasunak batez ere egiten du susmagarri, dena dela.
10. Cf. *Igazko kabiak utsik, ezta an aurten txoririk* (B, F. Segura, ms., 129. or., ap. Azkue 1945: 1717. zb.). Segurak Larramendiren hiztegia ondo ezagutzen zuenez gero (Azkue 1945: 17), zeharo susmagarria deritzat letra bakar bateko aldaketarik aurkezten ez duen lekukotasun honi. Cf., oster, honen antzeko atsotitz zahar zenbait, taiu berekoak, baina zeharo ezberdinak: *Xazko arstoak aurten orroa* (erreferentziarik gabe) eta *Igazko abietan aurten txoririk ez* (RS), *Igazko lapurrok aurtengoen urkatzalla* (RS) eta *Xazko epaslea, aurtengoen urkazalea* (Oihenart) (denak ap. Garate 1998: 7090-7091. zb.).
14. Errefraua ezaguna da Hego Euskal Herriko zenbait lekutan, baina ahozko tradizio honek beti beste bide batetik (erdarazkotik urrunago dagoen batetik) jotzen du: cf. *Asto ilari uzkitik zuku* (R-bid), *...lasto* (R-uzt), *...olo* (Sal) (Azkue 1945: 352), *Astoa il-da, garagarra* (Zumaia, G), *Iltzen denean oloa* (Araiz, GN) (Inza 1963-64: 151) eta *Mando hilari uzkitik olbo* (Moulin & Uhart 1979: 61) eta *Asto hilari, uzkitik olo* (Landibarre, BN) (Garate 1998: 1426. zb.); *Astoa ila denean, garagarra buztanean* (Antonio Zavala, ap. *ibid.*) bertsioa, berriz, *HH*-ko berbera da eta zalantzazkotzat daukat, beraz.
16. Cf. *Gaitza, nai badek ator, bakar baldin baator* (Antonio Zavala, ap. Garate 1998: 5174. zb.). *HH*-ko berbera da, 14.ean gertatu zaigun bezalaxe.
20. Cf. *Ezau faltatan eltxano bapanari bere eltzabaldea* (R; Azkue 1945: 1359. zb.), *Nolako marmita, alako tapa, beiñere ezta palta* (Zarauz, G) (AEF 1921: I, 57) eta *Eltze bakotxak bere tapa* (Sunbilla, GN; Garate 1998: 3756. zb.). Berriz ere ahozko tradizioa beste bide batetik doa. Garatek leku berean bildutako *Ezta eltze hain itsusirik bere estalkia ez duenik* (Jean Elissalde) bertsioari, *HH*-ko berbera baita, susmagarria deritzat oso.
27. Cf. *Ondoren gaiztok onduko nau* (Antonio Zavala, ap. Garate 1998: 10724. zb.). Gertakariak pilatu ahala (ik. 14 eta 16 ere) gero eta nabarmenagoa da Zavalak *HH* (edo haren ondorengoren bat) baliatu duela.

31. *Aguinac urrago, aydeac baño* (RS 138). Cf. *Aideak alboan, ortzak agoan* (B?, G?), *Aideak ez urrin, ortzak nerekin* (F. Segura; Azkue 1945: 976. zb.). *Abaideak alboan, ortzak aboan* (Jul[io] Urk[ijo]?; Garate 1998: 250. zb.). Aldaera zalantzazko segida bat: haietatik bakar bat ere ez da ziurtasunez herrikoa; lehena eta azkena, neurria mozten zuen *ordea* kentzeaz eta aldaketaño batzuk (*aideak* > *abaideak*, *aboan* > *agoan*) egiteaz gainera, *HH*-ko bera baino ez bide dira; Azkueren zehaztasun faltak ere bere iturria berriro Larramendiren irakurteren bat izan dela sinisteko bidea ematen digu.
39. *Ber'exea beires daducanac estaliric, espesa aurtic berserenera harriric* (Oihenart 92). Inork ez du esan, dakidalarik, Oihenartek erretraurik itzuli zuenik. Nire ustez, hau eta Larramendirena erkatzea askitito izan daiteke hori bien kasuan sinisteko. Cf. oraindik *Beirazko teilatua duenak, auzoari harrika ez egin* (erref. gabe; Garate 1998: 2271. zb.), *HH*-koaren antzekoa, baina puntua zeharo galduta, besteak beste.

6.6. Badira, *ordea*, tradizioaz bestelako arrazoiak erretraur bat jatortzat emateko; besteak beste, euskararen historiak eskain ditzakeenak:

30. *DAut*-ek ez dakar baina gaztelaniaz, era batera edo bestera (“Quien la hace la paga” esango nuke nik), ezaguna da. Bada, ondoren datorrena ere ezin zalantzan jar daiteke euskal erretraura dela: Larramendik s.v. *aguantar* egiten duen iruzkina aski eta sobera da horixe frogatzeko, *darizola* berarentzat adizki zaharkitua baita, erretraurik bakarrik ezagutzen duena.

6.7. Alderantzizko bidetik abiatuko naiz orain, hots, nahitaez edo ziurtasun handiz bederen itzulia izan behar duenik ba ote dagoen aztertzen. Itzulpenak bakarrik —eta zehazkiago *DAut*-eko sarreraren osagaiek— azal dezakeen bat badugu:

2. *kiskur*-en zentzua ez dago ulertzerik, *aladares* “los cabellos peinados con curiosidad a lo antiguo” (Larramendi) edo “los cabellos de los lados de la cabeza...” (*DAut*) direla jakinik, baina bai “Rizó los aladares Galerana” adibidea (Quevedo, ap. *DAut*) irakurri ondoren. Ostera, *DAut*-en azalpena honako hau da: “Refr. que reprehende a los viejos que quieren parecer mozos, *tiñéndose las canas* para dissimular los años” (etzana nirea da).

6.8. Haietako batzuetan Larramendiren hitz berriak azaltzen dira: *beari* (4), *otsande* (21). Edota haren sarreretako proposamenak: 37.erako cf. *cipotza* “tapón” eta *liac* “zurrapas”. Edota siniskaitzak diruditen gauzak: *beira-teillatua* (39) bezala, areago *beira* Larramendiz gain Iparraldeko idazle zaharrek (Leizarraga, Axular, etab.) baizik *XX*. mendera arte beste inork erabiltzen ez duela kontuan izanik (cf. *OEH*, s.v.). Honen antzera, *aier* (40) Iparraldeko hitza da, eta izenki gisa ia inork ez erabilia (cf. *OEH*, s.v. *aiber* II). Era honetako argudioak berez ez dira erabakitzaile, berregindako erretraurak izan bailitezke,⁵⁸ Isastiren batzuk berregin bide zituen bezala, baina bai lagungarri.

(58) Halakoak bide dira Zalgize eta Oihenarten atsotitz asko, adibidez (cf. Lakarra 1996: 170-171).

6.9. Forma ere argudiotzat erabil daitekeela dirudi, neurri batean behintzat. Ziurtzat eman dugun 2. errefrau bezalaxe, gainerako gehienak ezaugarri garrantzitsu batean bat datoz: taiu berekoak izatea, hots, elkarren artean errimatzen duten bi zati-koak. Oro har errefrauak itzultzea aski ariketa normala izan dela esan dugu gorago, baina zehaztu beharko genuke normalena bertsotan ematea zela.⁵⁹ Ohartu, gainera, bi zati baino gehiago duten guztiak (28 eta 41) jatorrak direla. Areago, puntu bere-tsuak izateko joera dute: *-ik* (10, 25), *-zu* (21, 39), *-ean* (1, 14), *-ia* (3, 7). Argudio hau ahula da errefrau bat itzulia izan dela frogatzeko, jatorrtzat jo ditugun hainbatek ere bi baldintza horiek betetzen dituztelako. Baina balio lezake, *a contrario*, 27.aren jatorrasunaren alde egiteko, oraingoz (a) taldean ditugunen artean punturik gabeko bakarra baita, (b) eta (c)-ko hainbatekin (13, 17, 18, 22, 24, 30 eta 34) bat datorren bitartean.^{59bis}

6.10. 16.aren bi aldaerei ere,⁶⁰ zein bere erdal errefrauaren aldaerari dagozkiola, oso susmagarri deritzet.

6.11. Ez dirudi Larramendi berariaz errefrauena bila ibili zenik. Egia da ez bide zituela bere aurreko bilduma gehienak ezagutu, Isastirena eta, bukaera-bukaeran, *Refranes y Sentencias* izan ezik.⁶¹ Alabaina, ez Isastiren ez, adibidez, Axularren guztiak biltzen ahalegindu zen, ez eta hurrik eman ere. Esate baterako, Axular batengan badira, izan ere, erabili ez zituen erdal errefrau zenbaiten itzulpenak:

(De lo) contado come el lobo, *contatutic otsoac jan oi dic / GGero 242 otsoac ian baiteçaque ardi con{ta}tuetaric.*

(Haz) bien y no mires a quien, *eguizu on, ta ez jaquin non / GGero 224 Daguigun ongui, eta ezteçagula beba nori.*

6.12. Ondorioz, goiko taldeak honelatsu geratuko litzateke:

- a) 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 14, 16, 20, 21, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40 (orotara 19 = % 46,3).
- b) 5, 6, 11, 15, 18, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36 (orotara 15 = % 36,6).
- c) 12, 13, 17, 19, 23, 24, 41 (orotara 7 = % 17).

Espero ez nuen bezala, beraz, erdiak baino gehixeago (% 53,6) jatorrak edo egiantz handiaz hartakotzat jo daitezkeenak dira. Honek oina ematen dit, ziurrenik

(59) "Conviene recordar que no es Dominguez el primero en utilizar la métrica para glosar los refranes: la misma Academia, en el *Diccionario de Autoridades*, puso en verso su explicación latina de ellos —alarde poético que, por cierto, fue juzgado poco favorablemente por un buen latinista como Rufino José Cuervo (...). Hay, claro está una diferencia importante entre los hexámetros o dísticos de la Academia y los pareados o cuartetas de Dominguez: los primeros están hechos en serio" (Seco 1987: 169, 5bis oh.).

(59bis) Lakarrak (1996a: 172) azpimarratu du Isastiren bilduman dagoen bi zatiko errefrau puntu-gabeen proportzio handia (36/86), RS-n eta Garibairen bildumetan baino askoz handiagoa. Gure laginaren arabera, HH-ko errefrau ez itzulitakoetan ere handi xamarra da, dakusgunez.

(60) Lehena jasota dago Garateren bilduman (1998: 5174. zb.), baina gorago oso zalantzazkotzat jo dugun Antonio Zavalaren berme hutsarekin.

(61) Bilduma hau ziurrenik *Eranskin*-ean bakarrik erabiltzeko moduan iritsi zuen, "al acabarse la impresión del Diccionario" zehazkiago, bertan adierazten duen bezala.

(a) taldea oraindik gehiago labur litekeela uste izateko, zenbat eta euskal errefracuak hobeto ezagutu, hainbat eta (a) taldetik (b) taldera igarotzen den gehiago agertzen baita; Garateren bilduma berri eta osoagoaren laguntzaz, adibidez, bost errefracuren lekukotasun herrikoi bakarrak (11, 25, 35 eta 41) eta baten lekukotasunik onena (15) erdietsi ditugu.

7. Ondorioak

Lan honetan zehar Larramendiren asmoa euskara erakustea/irakastea izan zela frogatzeko hainbat xehetasun jakingarri lortu ditugu, *DAut*-ekiko erkaketari esker: izan ere, gaztelaniazko informazio gehiena desagertarazi zuen, han-hemen itzuritako apur batzuk izan ezik, gainerantzean beharrezkotzat jo zuena baizik ez erabili. Beharrezkotzat jotakoan artean, bereziki azpimarragarriak dira etimologietan agertzen direnak, hauetan gaztelaniazko hitzari buruzko berri gehiago —bestetan jaso ohi ez zituen hainbat gauza— agertzen baitira, azalpen etimologikoari bidea zein oinarria eman ziezaioketen guztiak bilduaz.

Gaztelaniari buruzko informazioaren orde, berriz, euskarazkoa eurrez barneratu zuen, batez ere gramatikari dagokionez: *HH* Larramendiren gramatikaren osagarri ezinutzizkoa da, nahita geroko utzitako, oharkabean ahaztutako zein artean ikasitako hainbat azalpen hiztegiko sarretetan sakabanatuta aurkitzen ditugu eta. Honekin batera, aldi behin *DAut*-ek gaztelaniari buruz eman ohi dituen xehetasunetatik zenbait euskarari buruz eskaintzen ditu Larramendik: euskal hitzen esanahi, osaketa, euskalki hedadura, etabarrez, alegia. Hau ere gehienbat etimologietan gertatzen da, eta goian emandako arrazoi berberengatik.

Bestalde, *HH*-ko A letraren berezitasuna bermatzeko xehetasun gehiago bildu ahal izan ditugu: geroago ez beharrezkotzat joko zuen gaztelaniari buruzko informazio gehiago itzuri da (hitzaren esanahizko hedaduraren zein banaketa geografikoari buruz itzuritako adibide bakanak, adibidez, edota errefracuren gaztelaniazko azalpena); halaber, *NOTA* gehienak letra honetan agertzen dira, hala nola adibide ia guztiak. Gera gaitezen apur bat azkenekoan: itxura denez, hasieran hiztegia adibidez hornitzeko asmoa hartu zuen, *DAut*-en modura, baina honen autoritateen laguntzarik gabe: bere burutik-edo ateratako adibideez, alegia. Asmoa aski ausarta dela azpimarratu behar da, nahiz beste lexikografia batzuetan zegoeneko oso ezaguna izan (cf. Quemada 1967: 507-515 frantseserako): nolabait, *beharrak zaharra merkatura*, ezinbestean bere burua autoritate bilakatu zuen, hitzberrigintzan ere hartu behar izan zuen erantzukizunarekin bat. Alabaina, lanaren handiak edota horrekin hiztegiak hartuko zuen tamainak atzeratu egin bide zuten, eta une batetik aurrera bakan-bakanak dira, hutsaren hurren. Esan gabe doa, hasi eta buka adibideak izatera bestelako hiztegia izango genukeela esku artean, edukiaz eta formaz; dena dela, Larramendik lanean abiatzerakoan geroxeago baino arnasa luzeagoko egitasmoa zeukala agerian geratu da.

Ortografia eta ahoskerak jarduteko gai gehiago eskaini digute, aurrean ikututako hainbatek baino, Larramendiren azalpen zehatz eta korapilotsuak hartaratuta, baina baita honi buruzko ikerketaren egoerak lagunduta ere. Punturen batean izan ezik (hala nola <j>ren ahoskapena), Larramendi ahoskeraz den bezainbatean, begirale erne

modura burua agertzeaz gain, edonongo ahoskera onartzeko prest zegoela erakutsi uste dur: “probintzia bakoitzak gorde dezala bere estiloa” esaldia *leit motiv* izan dugu, izan ere, kasu istilutsu gehienetan. Alde honetatik ulertu behar dira, halaber, ahoskera askea zilegi egiten duten grafia zenbait (<it> *ditut* bezalakoetan, edo Hegoaldean batera eta Iparraldean bestera irakurtzeko zen <ch>) sustatzea. Honetaz gainera, interesgarria izan daiteke gaztelaniazko ortografian Larramendi akademikoekin beti bat etorri ez zela gogoratzea eta, bereziki, etimologiek gaztelaniazko hitzen grafia (<v> / auzian, behinik behin) baldintzatzeko indarra daukatela *HH*-an: pentsatzekoa da bi xehetasunok eraginen bat izango dutela euskarazkoan ere, gutxienez mailegenu idazkerari dagokionez.

Azkenik, *HH*-ko zenbait errefrau aztertuaz, erdiak-edo herrikoiak direla baieztatzeko arrazoiak aurkeztu ditut, neronek ere neukan inpresioa —alegia, denak edo ia itzuliak zirela— kolokan utzirik. Hauetako gutxi batzuen iturria Isastiren bilduma izan litekeela ere antzeman daiteke. Nolanahi ere den, hainbat euskal hiztegi gile eta atsotitz biltzailek —baita Espainiako akademikoek eurek, besteak beste— errefrauak itzultzeari muzin egin ez ziotela jakinik, askoz hobeto uler daiteke Larramendiren jarrera, garaiko usadioei —eta ez hiztegi gilearen apetei— lotua. Esan gabe doa, honezker, *HH*-ko errefrau ei orain artean baino arreta gehiago jarri beharko zaiela.

Bibliografia

- Aizkibel, J.F., 1883, *Diccionario basco-español titulado Euskeratik Erderara biurtzeko itztegia*, Tolosa. Arg. faksimilea, Izaro, Donostia, 1984.
- Akesolo, L., 1985, “Zahar hitz, zuhur hitz: zuhur hitz bilduma berria, Iparraldeko bertsularien lagunek eskaiña”, *RIEV* 30, 23-35.
- Alberdi, J., 1989, “Ohar batzuk euskal deklinabidearen historiografiarako”, *ASJU* XXIII-2, 411-434.
- Altuna, P., 1984, “La auténtica biblioteca de Larramendi”, *Muga* 228, 66-81.
- Altuna, P. & Lakarra, J.A. (arg.), 1990, *Manuel Larramendi. Euskal testuak*, Andoingo Udala, etab., Donostia.
- Aulestia, G., 1996, *Los Escritores. Hitos de la Literatura Clásica Euskérica*, Sancho el Sabio Fundazioa, Gasteiz.
- Azkarate, M., 1991, *Irakaskuntza proiektua*, EHU, Filosofi eta Hezkuntza Zientzien Fakultatea, Euskal Filologi Saila (argitaragabea).
- Azkue, R.M., 1945, *Euskalerraren Yakintza. Literatura popular del País Vasco*, III, 3. arg., Euskaltzaindia & Espasa-Calpe, Madrid, 1989.
- Bronstein, 1986, “The History of Pronunciation in English-Language Dictionaries”, in Hartmann (arg.), 23-33.
- Garate, G., 1998, *Atsotitzak*, Bilbao Bizkaia Kurxa Fundazioa, Donostia.
- Gómez, R., 1992, “Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia”, in Gómez & Lakarra (arg.), 261-274.
- Gómez, R. & Lakarra, J.A. (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*, *ASJU*-ren gehigarriak, XV, Gipuzkoako Foru Aldundia eta Euskal Herriko Unibertsitatea, Donostia.
- Greenberg, J.H. (arg.), 1978, *Universals of Human Language II. Phonology*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Haensch, G, Wolf, L., Ettinger, S. & Werner, R., 1982, *La Lexicografía. De la lingüística teórica a la lexicografía práctica*, Biblioteca románica hispánica, Gredos, Madrid.

- Housholder, F.W. & Saporta, S. (arg.), 1975, *Problems in Lexicography*, Indiana University, Bloomington.
- Inza, D., 1963-64, "Esaera zarrak", *Euskera* VIII-IX, 143-178.
- _____, 1972, "Esaera zarrak", *Euskera* XVII, 94-97.
- Kaltzakorta, X., 1996, "Euskal atsotitz-bildumak", *Euskera (Herri Literaturaren IV. Jardunaldiak Paremiologiak)*, Bilbo, 611-640.
- _____, 1997, "Historia del refranero vasco", *Paremia 6 (Actas del I Congreso Internacional de Paremiología)*, 141-146.
- Kerejeta, M.J., 1991, "Oihenart Silvain Pouvreuren hiztegian", *ASJU* XXV-3, 865-899.
- Lakarra, J.A., 1985a, "Larramendiren hiztegitantzaren inguruan", *ASJU* XIX-1, 9-50.
- _____, 1985b, "Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko Sermoia (1737)", *ASJU* XIX-1, 235-281.
- _____, 1993, *XVIII. mendeko hiztegitantzaren etorkiez*. Doktorego tesi argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- _____, 1996a, "Refraneros antiguos vascos anteriores a Oihenart" in Aulestia (arg.), 139-175.
- _____, 1996b, *Refranes y Sentencias (1596)*. *Ikerketak eta edizioa*, Euskararen Lekukoak-19, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Landau, S.I., 1989 [1984], *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*, Cambridge University Press.
- Larramendi, M., 1728, *De la antigüedad y universalidad del Bascuenze en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas Lenguas, Demonstración previa al Arte que se dará a luz desta Lengua*, Salamanca. Ediciones Vascas, Bilbo, 1978.
- _____, 1729, *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada*, Salamanca. Arg. faksimilea, Hordago, Donostia, 1979.
- _____, 1745, *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín*, Bartholomé Riesgo Y Montero, San Sebastián. *Diccionario Trilingüe (...). Nueva edición, publicada por don Pío de Zuazua*, San Sebastián, 1853. Lehenengo argitalpenaren faksimilea, Txertoa, Donostia, 1984.
- _____, c. 1764, *Corografía de Guipúzcoa*. J.I. Tellechea Idigorasen arg., Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1969.
- _____, *Autobiografía y otros escritos*, J.I. Tellechea Idigorasen arg., Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1973.
- Lázaro Carreter, F., 1981, *Estudios de Lingüística*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Malkiel, Y., 1975, "A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features", in Housholder & Saporta (arg.), 3-24.
- Mitxelena, K., 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo.
- _____, 1978, "Para una historia de la ortografía vasca", in "Miscelánea filológica vasca, II", *FLV* XXX, 389-413.
- Moulin, M. & Uhart, A., 1979, "Contribution à l'étude des proverbes et dictons de l'Ostabaret", *BMB* 84, 137-146.
- Nebrixa, E. A., [c. 1495], *Vocabulario de Romance en Latín. Transcripción crítica de la edición revisada por el autor (Sevilla, 1516) con una introducción de Gerald J. MacDonald*, Editorial Castalia, Madrid, 1973.
- Oiharçabal, B., 1992, "Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)", *ASJU* XXIII-1, 59-73.
- Oñederra, M.L., 1992, "Euskal fonologiako berriak 1900 arte", in Gómez & Lakarra (arg.), 49-66.

- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*, Euskal Herriko Unibertsitatea, etab., Donostia.
- Seco, M., 1978, "Problemas formales de la definición lexicográfica" in *Estudios ofrecidos a Emilio Alarcos Llorach II*, Oviedo, 217-239.
- _____, 1987, *Estudios de Lexicografía española*, Paraninfo, Madrid.
- Starnes, W.T. & Noyes, G.E., 1946, *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson. 1604-1755*. Bigarren arg. (Studies in the History of the Language Sciences, 57), Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1990.
- Urgell, B., 1987, "Esku-liburuaren grafi aldaketak (1802-1821)", *ASJU XXI-2*, 357-387.
- _____, 1995, "Atari gisa" in F.I. Lardizabal, *Testamentu Zarreko Kondaira (2 lib.)*, Klasikoak, Donostia, i-lxxxix.
- _____, 1998, "Hiztegi Hirukoitza eta Diccionario de Autoridades erkatuaz (I): oinarrizko ezau-garri zenbait", *ASJU, XXXII-1*, 109-163.
- _____, 1999, "Hiztegi Hirukoitza eta Diccionario de Autoridades erkatuaz (III): Gaztelania", *ASJU XXXIII* (aurki agertzeko).
- _____, (arg.), 2000, *Geroko Gero*, Añibarroren bizkaierazko itzulpena, Euskararen Lekukoak, Euskaltzaindia (prestaketan).
- Urkizu, P., 1989, *Pierre d'Urteren hiztegia. Londres 1715*, (2 lib.), Mundaiz, Donostia.
- Vinson, J., 1891-1898, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. Berrarg. faks. J. Urquijoren oharrekin (*ASJU*-ren gehigarriak, 9), Donostia, 1984.